

ONTÜSTIK-QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		 SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Химиялық пәндер, биология және биохимия кафедрасы		46-11
Дәріс кешені		32 беттің 16беті

ДӘРІС КЕШЕНІ

Пәні: «Химия»

Пән коды: Нім 1204

ББ: 6В10117-«Стоматология»

Оқу сағаттары/кредиттерінің көлемі: 120с/4к

Курс: I

Семестр: II

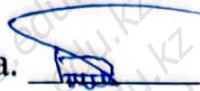
Дәріс көлемі: 8 сағат

ШЫМКЕНТ 2025ж.

ОҢТҮСТІК-ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Химиялық пәндер, биология және биохимия кафедрасы		46-11
Дәріс кешені		32 беттің 26еті

Дәріс кешені 6В10117-«Медицина» ББ сәйкес әзірленген және кафедра мәжілісінде талқыланды.

Хаттама № 11.1 « 26 » 06 2025 ж.

Кафедра менгерушісі х.ғ.к., проф.м.а. Қ.Н.Дәуренбеков

ONTÜSTIK-QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ	 SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Химиялық пәндер, биология және биохимия кафедрасы	46-11
Дәріс кешені	32 беттің 3беті

№ 1 Дәріс

1. Тақырыбы: Кіріспе. Биологиялық үдерістердің термодинамикасы. Негізгі түсініктері және заңдары.

2. Мақсаты: Химия – жоғары білікті дәрігерлерді дайындауда елеулі мәні бар, медициналық білім беру саласындағы негізгі пәндердің бірі болып табылады. Химия адамның химиялық ойлау қабілетін қалыптастырады, физика-химиялық үдерістердің жүру заңдылықтарын анықтайды, химиялық реакциялардың өтуіне заттар табиғатының, сыртқы факторлардың әсерлері туралы қорытынды жасауға және оны талдауға үйретеді.

3. Дәрістің тезистері:

Термодинамика ілімі мыналарды зерттейді:

- 1) энергияның әртүрлі формаларының өзара айналуын, оның ішінде химиялық термодинамика, химиялық энергияның басқа энергия түрлеріне айналуын;
- 2) әртүрлі физикалық-химиялық үдерістердің энергетикалық эффектілерін, оның сыртқы жағдайларға байланыстылығын;
- 3) өздігінен жүретін үдерістердің бағытын, мүмкіндігін, өту шекарасын қарастырады.

Химиялық термодинамика пәнінің мақсаты - химиялық және физикалық-химиялық құбылыстарды зерттеу үшін термодинамиканың зерттеу әдістерін және олардың негізіндегі заңдарды қолдану.

Жүйе деп қоршаған ортадан ойша бөлініп алынған және онымен әрекеттесуде болатын дене не денелер тобын айтамыз.

Мысалы, реакциялық ыдыс гальваникалық элемент Жүйенің 3 түрі бар:

Оқшауланған жүйе - қоршаған ортамен зат және энергия алмаспайды, мысалы Дьюар ыдысы, жабық термос.

Жабық жүйе - қоршаған ортамен тек энергия алмасады, бірақ зат алмаспайды. Мысалы, аузы толық жабылған құтыға құйылған қайнаған су.

Ашық жүйе - қоршаған ортамен зат та, энергия да алмасады. Мысалы, кез келген ашық ыдысқа құйылған су.

Фаза деп құрамы, физикалық және химиялық қасиеттері бірдей, жүйенің басқа бөліктерінің бөліну қабатымен шектелген жүйенің біртекті бөліктерінің жиынтығын айтамыз. Фаза қарапайым және күрделі болып бөлінеді

Күй функциялары

Ішкі энергия (U) – жүйені құрайтын молекулалар, атомдар, иондар және элементар бөлшектердің барлық қозғалыс және әрекеттесу түрлерінің жалпы энергия қорын айтады.

Энтальпия (H) деп тұрақты қысымдағы жүйенің энергиясын айтамыз, ол сандық түрде ішкі энергия (U) мен потенциалдық энергия (pV) энергиялар қосындысына тең

$$H = U + pV \quad \text{Өзгерісі: } \Delta H = H_2 - H_1$$

Энтропия (S), Гиббс энергиясы немесе изобаралық-изотермалық потенциал (G)

Гельмгольц энергиясы немесе изохоралық-изотермалық потенциал (F).

Термодинамиканың 1-заңы

Энергияның сақталу заңына негізделген:

1. Егер қандай-да үдеріс кезінде энергияның бір түрі жоғалса, онда оның орнына басқа түрдегі энергия эквивалентті түрде пайда болады.
2. Энергияның әртүрлі формалары өзара эквивалентті түрде алмасады.
3. Кез келген оқшауланған жүйеде энергия қоры тұрақты.

1-ші заң математикалық түрде былай жазылады:

$$Q = \Delta U + A$$

Термохимия - химиялық термодинамиканың негізгі бөлімдерінің бірі. Ол химиялық реакциялардың жылу эффектілерін, жылу сыйымдылықтарын және оларға байланысты шамаларды зерттейді.

Термохимиялық тендеулер – химиялық реакцияда жылу эффектісі көрсетілген тендеулер, мысалы: $A + B = C + D + 20 \text{ кДж}$

ОҢТҮСТІК-ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Химиялық пәндер, биология және биохимия кафедрасы		46-11
Дәріс кешені		32 беттің 46-сі

Реакцияның жылу эффектісі – реакция кезінде бөлінген немесе сіңірілген жылу мөлшері. Ол термодинамикада энтальпия өзгерісімен беріледі (ΔH , кДж/моль).

Термохимияның негізгі заңын Г.И. Гесс (1840ж.) ашқан, ол жылу қосындыларының тұрақтылық заңы деп аталады:

Реакцияның жылу эффектісі тек бастапқы заттар мен өнімдердің табиғаттарына және күйлеріне тәуелді, ол реакция өтетін жолға тәуелсіз.

$$\Delta H_1 = \Delta H_2 + \Delta H_3 = \Delta H_4 + \Delta H_5 + \Delta H_6$$

Термодинамиканың 2-ші заңы:

Анықтамалары:

1. Р. Клаузиус (1850ж) анықтамасы: жылу өздігінен суық денеден ыстық денеге беріле алмайды.

2. В. Оствальд бойынша «II текті мәңгі двигатель жасау мүмкін емес, яғни жылуды толығымен жұмысқа айналдыратын машина жасау мүмкін емес, себебі жылудың бірз бөлігі міндетті түрде суытқышқа беріледі».

С. Карно (1824ж) зерттеуі бойынша жылу машинасының пайдалы әсер коэффициентін (п.ә.к.) былай жазуға болады:

$$\eta = \frac{Q_1 - Q_2}{Q_1} = \frac{A}{Q_1}$$

мұнда, (Q_1)- жылу бергіш денеден алынған жылу мөлшері, Q_2 – суытқышқа берілген жылу мөлшері, ал $Q_1 - Q_2$ айырымы жұмысқа A айналған жылу мөлшеріне тең шама.

4. Иллюстрациялық материал:

Мультимедияда презентация түрінде келтірілген.

5. Әдебиет:

Қазақ тілінде

Негізгі:

1. Қ. Н. Дауренбеков, Қ. М. Серимбетова, А. Ш. Өміркұлов Химия : оқу құралы / . - Шымкент : Өлем баспаханасы, 2019. - 272 бет.

2. Химия : оқу құралы / Қ. Н. Дауренбеков, Қ. М. Серимбетова, А. Ш. Өміркұлов . - Алматы : ЭСПИ, 2023. - 304 бет.

Қосымша:

1. Попков, В. А. Жалпы химия [Мәтін] : оқулық / В. А. Попков, С. А. Пузаков ; Қазақ тіліне ауд. С. Н. Ділағамбетов; Жауапты ред. Ж. Ж. Ғұмарова. - ; Ресей мед. және фарм. жоғарғы білім оқу-әдіст. бірлестігі ұсынған. - М. : ГЭОТАР - Медиа, 2014. - 992 бет. эл. опт. диск (CD-ROM).

Орыс тілінде

Негізгі:

1. Глинка, Н. Л. Общая химия. Т.1: учеб. пособие для вузов - Алматы : Эверо, 2014

2. Глинка, Н. Л. Общая химия. т. 2 : учеб. пособие для вузов - Алматы : Эверо, 2014

3. Глинка, Н. Л. Общая химия. Т. 3. : учеб. пособие для вузов - Алматы : Эверо, 2014

4. Глинка, Н. Л. Общая химия. т. 4 : учеб. пособие для вузов. - Алматы : Эверо, 2014

Қосымша:

1. Веренцова Л.Г., Нечепуренко Е.В. Неорганическая, физическая и коллоидная химия. –Алматы: издательство «Эверо», 2014.

Ағылшын тілінде

1. Glinka, N. L. General chemistry. Volum 1. : manual for graduate students / N. L. Glinka, S. S. Babkina. - 27th ed. - Almaty : "Evero", 2017. - 232 p.

2. Glinka, N. L. General chemistry. Volume 2.: manual for graduate students / N. L. Glinka, S. S. Babkina. - 27th ed. - Almaty : "Evero", 2017. - 176 p.

3. Glinka, N. L. General chemistry. Volum 3.: manual for graduate students / N. L. Glinka, S. S. Babkina. - 27th ed. - Almaty : "Evero", 2017. - 248 p.

4. Glinka, N. L. General chemistry. Volum 4.: manual for graduate students / N. L. Glinka, S. S. Babkina. - 27 th ed. - Almaty : "Evero", 2017. - 176 p.

ONTÜSTIK-QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ	 SKMA —1979—	SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Химиялық пәндер, биология және биохимия кафедрасы		46-11
Дәріс кешені		32 беттің 5беті

5. Nazarbekova, S. P. Chemistry: textbook / S. P. Nazarbekova, A. Tukibayeva, U. Nazarbek. - Almaty : Association of higher educational institutions of Kazakhstan, 2016. - 304 p.
6. Shokybayev, Sh. A. Teaching methods on chemistry: textbook / Sh. A. Shokybayev, Z. O. Onerbayeva, G. U. Pyassova. - Almaty: [s. n.], 2016. - 271 p.

Электрондық ресурстар:

1. Электронная библиотека ЮКМА - <https://e-lib.skma.edu.kz/genres>
2. Республиканская межвузовская электронная библиотека (РМЭБ) – <http://rmebrk.kz/>
3. Цифровая библиотека «Aknurpress» - <https://www.agnurpress.kz/>
4. Электронная библиотека «Эпиграф» - <http://www.elib.kz/>
5. Эпиграф - портал мультимедийных учебников <https://mbook.kz/ru/index/>
6. ЭБС IPR SMART <https://www.iprbookshop.ru/auth>
7. информационно-правовая система «Заң» - <https://zan.kz/ru>
8. Medline Ultimate EBSCO
9. eBook Medical Collection EBSCO
10. Scopus - <https://www.scopus.com/>

6.Бақылау сұрақтары:

1. Физколлоидты химия пәні және басты мақсаттары.
2. Химиялық термодинамика- зат алмасу және энергия алмасудың теориялық негізі.
3. Энтальпия түсінігі.
4. Гесс заңы.
5. Химиялық және физ-химиялық процестердің энтальпиясының өзгеруі.
6. Термодинамиканың екінші заңы. Энтропия. Гиббстың бос энергиясы.

№ 2 Дәріс

1. Тақырып: Химиялық кинетика және ферментативтік катализ.

2. Мақсаты: Нақты есептерді шешу кезінде студент химиялық кинетиканың заңдарын, реакция бағытын болжай алуы және әрекеттесуші массалар заңын қолданып тепе-теңдік концентрацияларын есептей алуы керек.

3. Дәрістің тезистері:

Химиялық реакциялардың жылдамдығы – бұл белгілі бір уақыт аралығындағы реагенттердің концентрациясының өзгеруімен өлшенеді, яғни: $v = \pm C/t$ мұндағы “+” белгісі реакция өнімі концентрациясының артқанын ($C > 0$), ал “-” белгісі бастапқы зат концентрациясының азайғанын ($C < 0$) білдіреді. Реакция жылдамдығы өзара әрекеттесетін заттардың табиғатына, олардың концентрациясына, температураға және катализаторға тәуелді. Реакция жылдамдығының концентрацияға тәуелділігі әрекеттесуші массалар заңымен анықталады: тұрақты температурада химиялық реакцияның жылдамдығы әрекеттесуші заттардың концентрацияларының көбейтіндісіне тура пропорционал.

Мысалы, $A + 2B \rightarrow AB$ реакциясы үшін әрекеттесуші массалар заңы былай жазылады:

$$v = k[A][B]^2$$

Мұнда k – реакция жылдамдығының константасы, ол әрекеттесетін заттардың табиғатына және температураға тәуелді.

Гетерогенді реакцияда қатты күйдегі заттардың концентрациясы реакция барысында өзгермейтін болғандықтан, олар әрекеттесуші массалар заңындағы кинетикалық теңдеуге кірмейді.

Реакция жылдамдығының температураға тәуелділігі Вант-Гофф ережесімен сипатталады:

Температураны әрбір 10°C-қа көтергенде реакция жылдамдығы 2–4 есе артады. Бұл ереже математикалық түрде былай жазылады:

$$\frac{v_1}{v_2} = \gamma^{10}$$

ONTÜSTİK-QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Химиялық пәндер, биология және биохимия кафедрасы		46-11
Дәріс кешені		32 беттің 6беті

Мұнда: v_1 – бастапқы температурадағы реакция жылдамдығы, v_2 – жоғарылатылған температурадағы реакция жылдамдығы, γ – температуралық коэффициент (2–4 аралығында), Δt – температураның өзгерісі.

Әрбір химиялық реакция белгілі бір энергетикалық тосқауылмен сипатталады, оны жеңу үшін, яғни молекулалардың соқтығысуы тиімді болуы немесе жаңа зат түзілуі үшін, берілген температурадағы молекулалардың орташа энергиясымен салыстырғанда артық энергия қажет. Бұл энергия активация энергиясы деп аталады.

Температура артқан сайын белсенді молекулалардың саны артып, реакция жылдамдығы да өседі.

Аррениус теңдеуі реакция жылдамдығының константасы мен температура арасындағы байланысты сипаттайды:

$$k = A \cdot e^{\frac{-E_a}{RT}}$$

Мұнда: k – реакция жылдамдығының константасы, A – молекулалардың соқтығысу жиілігіне байланысты тұрақты, E_a – активация энергиясы, R – газ тұрақтысы, T – абсолюттік температура, e – натурал логарифмнің негізі.

Катализатор қатысқанда реакция жылдамдайды, себебі тұрақсыз аралық өнім пайда болады, ол ыдырағанда негізгі өнімге айналады. Катализатор әсерінен энергиясы төмен молекулалар белсенді күйге өтеді. Бұл белсенді молекулалардың санын арттырады және реакция жылдамдығын жоғарылатады.

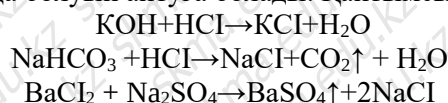
Катализаторлар – реакция жылдамдығына әсер ететін, бірақ реакция соңында химиялық өзгеріске ұшырамайтын заттар. Барлық биохимиялық реакциялар дерлік катализдік сипатқа ие. Тірі ағзадағы биохимиялық реакциялардың катализаторы ретінде ферменттер әрекет етеді.

Ферменттер – барлық тірі организмдерде болатын арнайы белоктар. Олар химиялық реакцияларды жылдамдатады. Ферменттерді зерттейтін ғылым саласы энзимология немесе ферментология деп аталады. Ферменттер – жасушаларда синтезделетін, биохимиялық реакцияларға қатысатын белоктық табиғаттағы биокатализаторлар.

Химиялық кинетика тұрғысынан барлық химиялық реакциялар екі топқа бөлінеді:

1. Қайтымсыз химиялық реакциялар
2. Қайтымды химиялық реакциялар

Қайтымсыз реакциялар үшін тура реакция жылдамдығы кері реакция жылдамдығынан көп болады. Қайтымсыз процестің шарты ретінде тұнбаның түзілуі, газдың бөлінуі немесе нашар диссоциацияланатын өнімнің пайда болуын айтуға болады. Қайтымсыз реакцияларға мысал:

Қайтымды реакциялар үшін химиялық тепе-теңдік жағдайы тән, яғни тура және кері реакциялардың жылдамдығы тең болғанда, реакцияға қатысатын заттардың концентрациясы тұрақты болады.

Мысалы: $aA + bB \rightarrow cC + dD$

$$v_{\text{тура}} = K_1 [A]^a [B]^b$$

$$v_{\text{кері}} = K_2 [C]^c [D]^d$$

$$\text{Химиялық тепе-теңдікте: } v_{\text{тура}} = v_{\text{кері}} \text{ т.е. } k_1 [A]^a [B]^b = k_2 [C]^c [D]^d$$

Осыдан:

$$K = \frac{[C]^c [D]^d}{[A]^a [B]^b}$$

Мұндағы K_e – тепе-теңдік константасы.

Бұл теңдеуге кіретін концентрациялар тепе-теңдік концентрациялар деп аталады.

ОҢТҮСТІК-ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Химиялық пәндер, биология және биохимия кафедрасы		46-11
Дәріс кешені		32 беттің 76еті

К_с мәні неғұрлым үлкен болса, реакция соғұрлым “толығырақ” жүреді, яғни өнімнің шығымы жоғары болады.

Катализатор тепе-теңдік константасына әсер етпейді, себебі ол тура және кері реакциялардың активация энергиясын бірдей төмендетеді және екі бағыттың да жылдамдығына бірдей әсер етеді.

Катализатор тек тепе-теңдік күйіне жету уақытын қысқартады, бірақ өнімнің сандық шығымына әсер етпейді.

Реакция шарттарының (температура, қысым, реагенттердің концентрациясы) өзгеруі тура және кері реакция жылдамдығына әртүрлі әсер етіп, химиялық тепе-теңдікті бұзады. Тепе-теңдіктің қай жаққа ығысатыны Ле-Шателье принципімен түсіндіріледі.

Мысалы, температураны арттыру тепе-теңдікті жылу сіңіретін реакция бағытына қарай ығыстырады, яғни жүйе салқындайды. Қысымды арттыру тепе-теңдіктің газ тәрізді заттардың мольдік санын азайту бағытына, яғни қысымды төмендету жағына ығысуына әкеледі. Реакция өнімдерінің бірін алып тастау тепе-теңдікті тікелей реакция бағытына ығыстырады, ал бастапқы заттардың бірінің концентрациясын азайту тепе-теңдіктің кері реакция бағытына ығысуына себеп болады.

4. Иллюстрациялық материалдар:

Мультимедияда презентация түрінде келтірілген.

5. Әдебиет:

Қазақ тілінде

Негізгі:

1. Қ. Н. Дауренбеков, Қ. М. Серимбетова, А. Ш. Өміркұлов Химия : оқу құралы / . - Шымкент : Өлем баспаханасы, 2019. - 272 бет.
2. Химия : оқу құралы / Қ. Н. Дауренбеков, Қ. М. Серимбетова, А. Ш. Өміркұлов . - Алматы : ЭСПИ, 2023. - 304 бет.

Қосымша:

1. Попков, В. А. Жалпы химия [Мәтін] : оқулық / В. А. Попков, С. А. Пузаков ; Қазақ тіліне ауд. С. Н. Ділағамбетов; Жауапты ред. Ж. Ж. Ғұмарова. - ; Ресей мед. және фарм. жоғарғы білім оқу-әдіст. бірлестігі ұсынған. - М. : ГЭОТАР - Медиа, 2014. - 992 бет. эл. опт. диск (CD-ROM).

Орыс тілінде

Негізгі:

1. Глинка, Н. Л. Общая химия. Т.1: учеб. пособие для вузов - Алматы : Эверо, 2014
2. Глинка, Н. Л. Общая химия. т. 2 : учеб. пособие для вузов - Алматы : Эверо, 2014
3. Глинка, Н. Л. Общая химия. Т. 3. : учеб. пособие для вузов - Алматы : Эверо, 2014
4. Глинка, Н. Л. Общая химия. т. 4 : учеб. пособие для вузов. - Алматы : Эверо, 2014

Қосымша:

1. Веренцова Л.Г., Нечепуренко Е.В. Неорганическая, физическая и коллоидная химия. —Алматы: издательство «Эверо», 2014.

Ағылшын тілінде

1. Glinka, N. L. General chemistry. Volum 1. : manual for graduate students / N. L. Glinka, S. S. Babkina. - 27th ed. - Almaty : "Evero", 2017. - 232 p.
2. Glinka, N. L. General chemistry. Volume 2.: manual for graduate students / N. L. Glinka, S. S. Babkina. - 27th ed. - Almaty : "Evero", 2017. - 176 p.
3. Glinka, N. L. General chemistry. Volum 3.: manual for graduate students / N. L. Glinka, S. S. Babkina. - 27th ed. - Almaty : "Evero", 2017. - 248 p.
4. Glinka, N. L. General chemistry. Volum 4.: manual for graduate students / N. L. Glinka, S. S. Babkina. - 27 th ed. - Almaty : "Evero", 2017. - 176 p.
5. Nazarbekova, S. P. Chemistry: textbook / S. P. Nazarbekova, A. Tukibayeva, U. Nazarbek. - Almaty : Association of higher educational institutions of Kazakhstan, 2016. - 304 p.
6. Shokybayev, Sh. A. Teaching methods on chemistry: textbook / Sh. A. Shokybayev, Z. O. Onerbayeva, G. U. Ilyassova. - Almaty: [s. n.], 2016. - 271 p.

Электрондық ресурстар:

1. Электронная библиотека ЮКМА - <https://e-lib.skma.edu.kz/genres>

ONTÜSTİK-QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Химиялық пәндер, биология және биохимия кафедрасы		46-11
Дәріс кешені		32 беттің 8беті

2. Республиканская межвузовская электронная библиотека (РМЭБ) – <http://rmebrk.kz/>
3. Цифровая библиотека «Аknurpress» - <https://www.aknurpress.kz/>
4. Электронная библиотека «Эпиграф» - <http://www.elib.kz/>
5. Эпиграф - портал мультимедийных учебников <https://mbook.kz/ru/index/>
6. ЭБС IPR SMART <https://www.iprbookshop.ru/auth>
7. информационно-правовая система «Зан» - <https://zan.kz/ru>
8. Medline Ultimate EBSCO
9. eBook Medical Collection EBSCO
10. Scopus - <https://www.scopus.com/>

6. Бақылау сұрақтары:

1. Химиялық реакция жылдамдығы және оған әсер ететін әртүрлі факторлар.
2. Әрекеттесуші массалар заңы: гомогенді және гетерогенді жүйелер үшін.
3. Активация энергиясы. Аррениус теңдеуі. Вант-Гофф ережесі.
4. Ферментативтік катализ және оның ағза тіршілігіндегі маңызы.
5. Қайтымды және қайтымсыз реакциялар. Химиялық тепе-теңдік тұрақтысы және оған әсер ететін факторлар.

№ 3 Дәріс

1. Тақырыбы: Буферлік жүйелер. Адам ағзасындағы буферлік жүйелердің маңызы.

2. Мақсаты: Студент электролиттік диссоциация теориясының негізгі ережелерін білуі керек. Тірі ағзадағы буферлік ерітінділердің маңыздылығын білу қажет.

3. Дәрістің тезистері:

Буферлік жүйелер-бұл аз мөлшерде күшті қышқыл немесе сілтіні қосқанда, сондай-ақ сұйылтылған кезде рН өзгермейтін жүйелер. Буферлік жүйелер организмдегі қышқыл - негіз тепе-теңдігін сақтауда маңызды қызмет атқарады. Организмнің қышқыл-негіздік тепе-теңдігі-буферлік және басқа физиологиялық жүйелердің аралас әсерінен пайда болатын организмнің ішкі ортасының тұрақтылығы, яғни сутегі көрсеткішінің (рН) өзгермейтіндігі. Бұл дененің маңызды қасиеттерінің бірі.

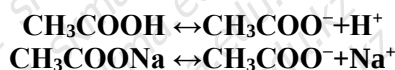
дененің маңызды қасиеттері.

Буферлік ерітінділердің негізгі қасиеттеріне олардың буферлік сыйымдылығы мен рН тұрақтылығы жатады. Дененің буферлік жүйелерінің буферлік әсеріне байланысты рН өзгермейтіндігін түсіндіруге болады.

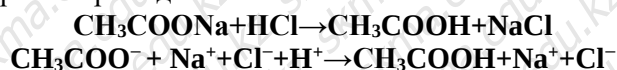
Буферлік ерітінділер буферлік жүйелердің қоспасы болып саналады. Буферлік ерітінділер буферлік ерітінділер деп аталады.

Буферлік жүйе-бұл артық қышқылмен тепе-теңдікте болатын конъюгацияланған әлсіз негіз (мысалы, ацетат буфері CH_3COOH и CH_3COONa мысалы, аммиак буфері NH_4OH и NH_4Cl).

Мұндай қоспалар аз мөлшерде күшті қышқылды немесе негізді қосып, сұйылтқанда рН мәнін сақтайды. Буферлік жүйелердің бұл қабілеті буферлік әрекет деп аталады. Ацетат буферінің, CH_3COOH және CH_3COONa -ацетат буферінің мысалында буферлік әсер ету механизмін қарастырыңыз.

Ацетатты буферлік ерітіндіге тұз қышқылының аз мөлшерін қосқанда, сутегі иондары қышқыл молекуласын қалыптастыру үшін CH_3COO^- (конъюгат негізі) аниондарымен байланысады. Нәтижесінде ерітіндінің рН өзгермейді.

ONTÜSTİK-QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Химиялық пәндер, биология және биохимия кафедрасы		46-11
Дәріс кешені		32 беттің 9беті

Ацетатты буферлік ерітіндіге аз мөлшерде сілтіні (NaOH) қосқанда, OH иондары H^{+} мен байланысады және қышқыл диссоциациясының тепе-теңдігі конъюгат негізінің түзілуіне қарай сыйсады. Нәтижесінде ерітіндінің рН өзгермейді. Қышқыл мен оның тұзынан тұратын буферлік ерітіндінің рН мәні келесі теңдеу бойынша есептеледі:

$$pH = -lgK_D - lg(c_{қыш}/c_{тұз}) = pK_{қыш} - lg(c_{қыш}/c_{тұз})$$

мұндағы КД-қышқылдың диссоциациялану константасы. Осы теңдеуге сәйкес рН мәні сұйытуға тәуелді емес, Кд концентрациясы мен ерітінді компоненттерінің қатынасына байланысты (белгілі бір аралықта). әлсіз негізден және оның тұзынан тұратын буферлік ерітіндінің рН келесі теңдеу бойынша есептеледі:

$$pH = 14 - pK + lg(c_{негіз}/c_{тұз})$$

Буферлік әсердің мөлшері буферлік сыйымдылықпен анықталады. Оның мәні 1 л буферлік ерітіндінің рН-изменения бір бірлікке өзгерту үшін қажет күшті қышқылдың немесе күшті негіздің эквивалентінің моль массасына тең.

Буферлік сыйымдылық буферлік ерітінді компоненттерінің жалпы концентрациясына немесе компоненттердің концентрациясы мен табиғатының арақатынасына байланысты. Буферлік ерітінді компоненттерінің концентрациясы неғұрлым жоғары болса немесе $[қышқыл]/[тұз]=1$ болса, буферлік сыйымдылық ең үлкен мәнге ие болады. Буферлік сыйымдылықты есептеу теңдеуі (В):

$$B = \frac{C_H}{\Delta pH}$$

Қышқыл буферлік жүйенің буферлік сыйымдылығын есептеу үшін:

$$B_1 = \frac{C_{NaOH} V_{NaOH} 1000}{V_{буф} \Delta pH}$$

Негізгі буферлік жүйенің буферлік сыйымдылығын есептеу үшін:

$$B_1 = \frac{C_{HCl} V_{HCl} 1000}{V_{буф} \Delta pH}$$

мұндағы рН рН-буферлік ерітіндінің берілген көлеміне қышқылдың немесе негіздің белгілі көлемдерін қосқанда рН өзгерісі (V6). Берілген қышқыл мен тұздан (негіздер мен тұздан) рН белгілі бір аралықта болатын буферлік ерітінділерді дайындауға болады.

$$pH = pK_{қыш} \pm 1 \text{ немесе } pH = pK_{тұз} \pm 1$$

Буферлік эффект сақталатын рН мәндерінің аймағы теңдікпен есептелетін буферлік әсер ету аймағы деп аталады:

$$pH = pK \pm 1 \text{ мұнда } pK = -lgK_{дисс.}$$

4. Иллюстрациялық материалдар:

Мультимедияда презентация түрінде келтірілген.

5. Әдебиет:

Қазақ тілінде

Негізгі:

1. Қ. Н. Дауренбеков, Қ. М. Серимбетова, А. Ш. Өмірқұлов Химия : оқу құралы / . - Шымкент : Өлем баспаханасы, 2019. - 272 бет.
2. Химия : оқу құралы / Қ. Н. Дауренбеков, Қ. М. Серимбетова, А. Ш. Өмірқұлов . - Алматы : ЭСПИ, 2023. - 304 бет.

QONTÜSTIK-QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Химиялық пәндер, биология және биохимия кафедрасы		46-11
Дәріс кешені		32 беттің 10беті

Қосымша:

1. Попков, В. А. Жалпы химия [Мәтін] : оқулық / В. А. Попков, С. А. Пузаков ; Қазақ тіліне ауд. С. Н. Ділағамбетов; Жауапты ред. Ж. Ж. Ғұмарова. - ; Ресей мед. және фарм. жоғарғы білім оқу-әдіст. бірлестігі ұсынған. - М. : ГЭОТАР - Медиа, 2014. - 992 бет. эл. опт. диск (CD-ROM).

Орыс тілінде

Негізгі:

1. Глинка, Н. Л. Общая химия. Т.1: учеб. пособие для вузов - Алматы : Эверо, 2014
2. Глинка, Н. Л. Общая химия. т. 2 : учеб. пособие для вузов - Алматы : Эверо, 2014
3. Глинка, Н. Л. Общая химия. Т. 3. : учеб. пособие для вузов - Алматы : Эверо, 2014
4. Глинка, Н. Л. Общая химия. т. 4 : учеб. пособие для вузов. - Алматы : Эверо, 2014

Қосымша:

1. Веренцова Л.Г., Нечепуренко Е.В. Неорганическая, физическая и коллоидная химия. —Алматы: издательство «Эверо», 2014.

Ағылшын тілінде

1. Glinka, N. L. General chemistry. Volum 1. : manual for graduate students / N. L. Glinka, S. S. Babkina. - 27th ed. - Almaty : "Evero", 2017. - 232 p.
2. Glinka, N. L. General chemistry. Volume 2.: manual for graduate students / N. L. Glinka, S. S. Babkina. - 27th ed. - Almaty : "Evero", 2017. - 176 p.
3. Glinka, N. L. General chemistry. Volum 3.: manual for graduate students / N. L. Glinka, S. S. Babkina. - 27th ed. - Almaty : "Evero", 2017. - 248 p.
4. Glinka, N. L. General chemistry. Volum 4.: manual for graduate students / N. L. Glinka, S. S. Babkina. - 27 th ed. - Almaty : "Evero", 2017. - 176 p.
5. Nazarbekova, S. P. Chemistry: textbook / S. P. Nazarbekova, A. Tukibayeva, U. Nazarbek. - Almaty : Association of higher educational institutions of Kazakhstan, 2016. - 304 p.
6. Shokybayev, Sh. A. Teaching methods on chemistry: textbook / Sh. A. Shokybayev, Z. O. Onerbayeva, G. U. Pyassova. - Almaty: [s. n.], 2016. - 271 p.

Электрондық ресурстар:

1. Электронная библиотека ЮКМА - <https://e-lib.skma.edu.kz/genres>
2. Республиканская межвузовская электронная библиотека (РМЭБ) – <http://rmebrk.kz/>
3. Цифровая библиотека «Акнурпресс» - <https://www.aknurpress.kz/>
4. Электронная библиотека «Эпиграф» - <http://www.elib.kz/>
5. Эпиграф - портал мультимедийных учебников <https://mbook.kz/ru/index/>
6. ЭБС IPR SMART <https://www.iprbookshop.ru/auth>
7. информационно-правовая система «Зан» - <https://zan.kz/ru>
8. Medline Ultimate EBSCO
9. eBook Medical Collection EBSCO
10. Scopus - <https://www.scopus.com/>

6. Бақылау сұрақтары:

1. Идеалды ерітінділердің реалды ерітінділерден айырмашылығы?
2. Әлсіз электролиттер ерітінділерінің тепе-теңдігі.
3. Аррениустың электролиттік диссоциация теориясының кемшіліктері.
4. Бренстед және Лоуридің протонды қышқылдық және негіздік теориясының негізгі ережелері.
5. Электролит ерітінділерінің коллигативті қасиеттері. Осмос.
6. Буферлі ерітінділер. Буферлік ерітінділердің рН-н есептеу.
7. Буферлі жүйелердің биологиялық рөлі.

№4 Дәріс

1. Тақырыбы: Коллоидты – дисперсті жүйе. Дисперсті жүйелердің қасиеттері. Коллоидты ерітінділердің тұрақтылығы мен коагуляциясы.

ONTÜSTİK-QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Химиялық пәндер, биология және биохимия кафедрасы	46-11	
Дәріс кешені	32 беттің 116еті	

2. Мақсаты: Зольдерді алудың және тазартудың негізгі әдістерін, мицелла құрылымын; электрокинетикалық құбылыстарды (электрофорез; электроосмос, ағым потенциалы, шөгү потенциалы); күлдің оптикалық қасиеттерінің ерекшеліктерін – Тиндаль эффектісін; дисперсті жүйелердің молекулалық-кинетикалық қасиеттерін зерттеу

3. Дәрістің тезистері:

Коллоидтық жүйелер дисперсті жүйелерге жатады-әртүрлі мөлшердегі бөлшектер түріндегі бір зат екіншісінде таралатын жүйелер. Дисперсті жүйелер өте алуан түрлі; іс жүзінде барлық нақты жүйелер дисперсті. Дисперсті жүйелер ең алдымен дисперсті фаза бөлшектерінің мөлшеріне (немесе дисперсия дәрежесіне) қарай жіктеледі; сонымен қатар, олар дисперсті фаза мен дисперсиялық ортаның табиғаты мен агрегаттық күйі бойынша ерекшеленетін топтарға бөлінеді.

Егер дисперсиялық орта сұйықтық болса, ал дисперсті фаза қатты бөлшектер болса, жүйе суспензия немесе суспензия деп аталады; егер дисперсті фаза сұйықтық тамшылары болса, онда жүйе эмульсия деп аталады. Эмульсиялар өз кезегінде екі түрге бөлінеді: тұзу немесе "Судағы май" (дисперсті фаза полярлы емес сұйықтық, ал дисперсиялық орта полярлы сұйықтық болған кезде) және кері немесе "майдағы су" (полярлы сұйықтық полярлы емес сұйықтықта дисперсті болған кезде). Дисперсті жүйелер арасында көбіктер (сұйықтықта дисперсті газ) және кеуекті денелер (газ немесе сұйықтық дисперсті болатын қатты фаза)де ерекшеленеді

Дисперсия дәрежесі бойынша әдетте дисперсті жүйелердің келесі кластары бөлінеді:

Өрескел дисперсті жүйелер-дисперсті фазаның бөлшектерінің мөлшері 10^{-7} м-ден асатын жүйелер.

Коллоидтық жүйелер - дисперсті фазалық бөлшектердің мөлшері 10^{-7} - 10^{-9} м болатын жүйелер. коллоидтық жүйелер гетерогенділікпен сипатталады, яғни. фазалық беттердің болуы және дисперсті фазаның меншікті бетінің өте үлкен мәні. Бұл беттік фазаның жүйенің күйіне айтарлықтай үлесін анықтайды және коллоидтық жүйелерде тек өзіне тән қасиеттердің пайда болуына әкеледі.

Коллоидтық жүйелер өз кезегінде дисперсті фаза мен дисперсиялық орта бөлшектерінің өзара әрекеттесу сипаты бойынша күрт ерекшеленетін екі топқа бөлінеді – лиофобты коллоидты ерітінділер (күл) және бұрын лиофильді коллоидтар деп аталатын жоғары молекулалық қосылыстардың (спираль) ерітінділері. Леофобты коллоидтарға дисперсті фазалық бөлшектер дисперсиялық ортамен әлсіз әрекеттесетін жүйелер жатады; бұл жүйелерді тек энергия шығынымен алуға болады және тұрақтандырғыштардың қатысуымен ғана тұрақты болады.

Спираль ерітінділері дисперсті фазалық бөлшектердің дисперсиялық ортамен күшті әрекеттесуінің арқасында өздігінен түзіледі және тұрақтандырғыштарсыз тұрақтылықты сақтай алады. Леофобты коллоидтар мен спираль ерітінділері дисперсті фазаны құрайтын бөлшектердің құрылымымен де ерекшеленеді. Леофобты коллоидтар үшін құрылым бірлігі-ауыспалы құрамның күрделі көп компонентті агрегаты-мицелла, спираль ерітінділері үшін-макромолекула.

Коллоидтық жүйелер дисперсия дәрежесі бойынша шынайы ерітінділер (молекулалық немесе иондық дисперсті жүйелер) мен өрескел дисперсті жүйелер арасында аралық орынды алады. Сондықтан коллоидты ерітінділерді шынайы ерітінділердің молекулалары мен иондарын байланыстыру (конденсациялау) немесе өрескел дисперсті жүйелердің дисперсті фазасының бөлшектерін одан әрі бөлшектеу арқылы алуға болады.

Коллоидты ерітінділерді алу әдістерін екі топқа бөлуге болады: конденсация және дисперсия әдістері (кейінірек қарастырылатын пептизация әдісі бөлек топқа бөлінеді). Күлді алу үшін тағы бір қажетті шарт, бөлшектердің мөлшерін коллоидтарға жеткізуден басқа, жүйеде тұрақтандырғыштардың болуы – коллоидтық бөлшектердің өздігінен кенею процесіне кедергі келтіретін заттар.

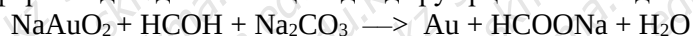
Дисперсиялық әдістер Қатты денелерді коллоидтық өлшемді бөлшектерге дейін бөлшектеуге және осылайша коллоидты ерітінділердің түзілуіне негізделген. Дисперсия процесі әртүрлі әдістермен жүзеге асырылады: деп аталатын затты механикалық ұнтақтау, коллоидты диірмендерде, металдарды электрлік доғалық бүрку, ультрадыбыспен затты ұсақтау.

Конденсация әдістері

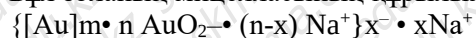
ONTÜSTİK-QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Химиялық пәндер, биология және биохимия кафедрасы	46-11	
Дәріс кешені	32 беттің 126еті	

Молекулалық дисперсті күйдегі затты бір еріткішті екіншісіне ауыстырған кезде коллоидтық күйге ауыстыруға болады-деп аталады.еріткішті ауыстыру әдісімен. Мысал ретінде суда ерімейтін, бірақ этанолда жақсы еритін Розин күлін алуға болады. Канифоль спиртінің ерітіндісін суға біртіндеп қосқанда, канифольдің ерігіштігі күрт төмендейді, нәтижесінде суда канифольдің коллоидты ерітіндісі пайда болады. Сол сияқты күкірт гидрозолын алуға болады.

Коллоидты ерітінділерді ерімейтін немесе аз еритін заттардың түзілуімен бірге жүретін химиялық реакцияларды жүргізуге негізделген химиялық конденсация әдісімен де алуға болады. Осы мақсатта реакциялардың әр түрлі түрлері қолданылады – ыдырау, гидролиз, тотығу-тотықсыздану және т. б. сонымен, алтынның қызыл күлі алтын қышқылының натрий тұзын формальдегидпен тотықсыздандыру арқылы алынады:

Бұл золаның мицелласының құрылымын келесі схема бойынша ұсынуға болады:

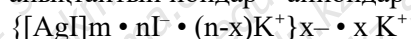

Лиофобты коллоидтар өте жоғары беттік энергияға ие, сондықтан термодинамикалық тұрақсыз; бұл дисперсті фазаның дисперсия дәрежесін төмендетудің стихиялық процесін мүмкін етеді (яғни бөлшектерді үлкен агрегаттарға біріктіру) – күл коагуляциясы. Соған қарамастан, золаларға дисперсия дәрежесін сақтау мүмкіндігі тән-агрегативті тұрақтылық, бұл, біріншіден, Қос электрлік қабаттың дисперсті фазалық бөлшектерінің болуына байланысты жүйенің беткі энергиясының төмендеуіне және екіншіден, аттас электр заряды бар дисперсті фазалық бөлшектердің электростатикалық итерілуі түрінде коагуляцияға кинетикалық кедергілердің болуына байланысты.

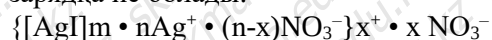
Лиофобты коллоидтардың құрылымдық бірлігінің құрылымы-**мицеллалар**-тек схемалық түрде көрсетілуі мүмкін, өйткені мицелланың белгілі бір құрамы жоқ. Коллоидты мицелланың құрылымын күміс нитраты мен калий йодидінің сұйылтылған ерітінділерінің өзара әрекеттесуі нәтижесінде алынған күміс йодидінің гидрозолының мысалында қарастырыңыз: $\text{AgNO}_3 + \text{KI} \longrightarrow \text{AgI} + \text{KNO}_3$

Күміс йодид золының коллоидты мицелласы Ag^+ катиондарының немесе йодид иондарының қоршаған ортасынан селективті адсорбцияға қабілетті күміс йодидінің микрокристаллынан түзіледі. Егер реакция калий йодидінің артық мөлшерінде жүргізілсе, онда кристалл йодид иондарын адсорбциялайды; күміс нитраты артық болған кезде микрокристалл Ag^+ иондарын адсорбциялайды. Нәтижесінде микрокристалл теріс немесе оң зарядқа ие болады; оған осы зарядты беретін иондар потенциалды анықтау деп аталады, ал зарядталған кристалдың өзі мицелла ядросы деп аталады. Зарядталған ядро ерітіндіден қарама – қарсы зарядты Иондарды-қарсы иондарды тартады; фазалық интерфейсте Қос электр қабаты пайда болады. Анти-иондардың кейбір бөлігі ядро бетінде адсорбцияланып, деп аталады. Анти-иондардың адсорбциялық қабаты; ядро оған адсорбцияланған анти-иондармен бірге коллоидтық бөлшек немесе түйіршік деп аталады. Саны мицелланың электронейтралдылық ережесіне сүйене отырып аныкталатын басқа қарсы иондар қарсы иондардың диффузиялық қабатын құрайды; адсорбциялық және диффузиялық қабаттардың қарсы иондары адсорбция – десорбцияның динамикалық тепе-теңдік күйінде болады.

Схемалық түрде мицелла Зола артық калий йодидінен алынған күміс йодиді (потенциалды анықтайтын иондар – аниондар I^- , қарсы иондар-иондар K^+) келесідей бейнеленуі мүмкін:

Артық күміс нитратында күміс йодидінің күлі пайда болған кезде коллоидты бөлшектер оң зарядқа ие болады:

Күлді электролиттермен коагуляциялау үшін бірқатар эмпирикалық заңдылықтар орнатылған.

1. Золаның коагуляциясын бастау үшін γ коагуляция шегі деп аталатын электролиттің минималды концентрациясы қажет.
2. Электролит иондарының бірі коагуляциялық әсерге ие, оның заряды коллоидтық бөлшектердің зарядына қарама – қарсы, ал ионның коагуляциялық әсері оның заряды неғұрлым

ONTÜSTIK-QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ	 SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Химиялық пәндер, биология және биохимия кафедрасы	46-11
Дәріс кешені	32 беттің 136еті

үлкен болса (Шульце-Гарди ережесі немесе мән ережесі). Екі зарядты иондардың коагуляция шектерінің шамалары шамамен ретке, ал үш зарядты иондар бір зарядты иондарға қарағанда екі ретке аз. Маңыздылық ережесі шамамен сипатқа ие және тек Бейорганикалық иондарға қатысты; кейбір бір зарядты органикалық иондар екі зарядты Бейорганикалық иондарға қарағанда күшті коагуляциялық әсерге ие, бұл олардың күшті спецификалық адсорбциялануына байланысты.

3. Зарядтары бірдей Бейорганикалық иондар қатарында иондардың гидратациялануының төмендеуімен коагуляциялық әсер артады; мысалы, сілтілі металдардың бір зарядты катиондарының қатарында коагуляциялық әсер литийден рубидийге дейін артады:

$\gamma(\text{Li}^+) > \gamma(\text{Na}^+) > \gamma(\text{K}^+) > \gamma(\text{Rb}^+)$

Заряды бірдей иондардың коагуляциялық әсерінің жоғарылауы немесе төмендеуі бойынша топтастырылған қатарлар лиотропты қатарлар деп аталады.

4. Күлді электролиттермен коагуляциялау арқылы алынған жауын-шашында әрқашан коагуляцияны тудыратын иондар болады.

5. Электролит қоспаларымен күл коагуляциясы кезінде олардың тәуелсіз (аддитивті) әрекеті салыстырмалы түрде сирек кездеседі; әдетте коагуляциялық әсердің өзара күшеюі немесе әлсіреуі (синергизм немесе ион антагонизмі) болады.

Зольдардың өзара коагуляциясы

Зольдың коагуляциясы оның бөлшектері қарама-қарсы зарядқа ие басқа күлмен әрекеттесуінен туындауы мүмкін. Сонымен, бөлшектері оң зарядқа ие темір гидроксиді күлінің мышьяк сульфидінің теріс зарядталған күлімен араласуы олардың өзара коагуляциясына әкеледі:

$\{[\text{Fe}(\text{OH})_3]_m \cdot n \text{FeO}^+ \cdot (n-x)\text{Cl}^-\}x^+ \cdot x\text{Cl}^- \quad \{[\text{As}_2\text{S}_3]_m \cdot n \text{NS} \cdot (n-x)\text{H}^+\}x^- \cdot x\text{H}^+$

Бұл жағдайда коагуляция бір түрдің коллоидты бөлшектері басқа түрдің бөлшектері үшін өте үлкен көп зарядталған коагулянт иондары болып табылатындығына байланысты. Коллоидтық жүйелердің өзара коагуляциясын күл бөлшектері бірдей зарядқа ие болған кезде де байқауға болады; бұл жағдайда күлдің біреуінің тұрақтылығын жоғалтудың себебі басқа жүйенің коллоидтық бөлшектерінің бетімен берілген жүйенің тұрақтандырғыш ионының күшті спецификалық адсорбциясы болып табылады.

Коллоидтық жүйелерді тазарту

Коллоидтық жүйелердің кейбір молекулалық-кинетикалық қасиеттері алынған күлдер жиі ластанған электролиттер мен молекулалық қоспалардан күлді тазарту үшін қолданылады. Коллоидты жүйелерді тазартудың ең көп таралған әдістері – диализ, электродиализ және ультрафилтрация, кейбір материалдардың қасиеттеріне негізделген – жартылай өткізгіш мембраналар (коллоиды, пергамент, целлофан және т.б.) - иондар мен молекулалардың кішігірім мөлшерін өткізіп, коллоидтық бөлшектерді ұстап тұру. Барлық жартылай өткізгіш мембраналар кеуекті денелер болып табылады және олардың коллоидтық бөлшектерге өткізбейтіндігі коллоидтық бөлшектердің диффузия коэффициентінің массасы мен мөлшері әлдеқайда аз иондар мен молекулаларға қарағанда едәуір (бірнеше реттік) аз болуына байланысты.

Диализ әдісімен күлді тазартуға арналған құрал диализатор деп аталады; ең қарапайым диализатор-төменгі саңылауы жартылай өткізгіш мембранамен қатайтылған ыдыс. Күл ыдысқа құйылады және соңғысы тазартылған суы бар ыдысқа салынады (әдетте ағынды); қоспалардың иондары мен молекулалары мембрана арқылы еріткішке таралады.

4. Иллюстрациялық материалдар:

Мультимедияда презентация түрінде келтірілген.

5. Әдебиет:

Қазақ тілінде

Негізгі:

1. Қ. Н. Дауренбеков, Қ. М. Серимбетова, А. Ш. Өміркұлов Химия : оқу құралы / . - Шымкент : Өлем баспаханасы, 2019. - 272 бет.

2.Химия : оқу құралы / Қ. Н. Дәуренбеков, Қ. М. Серимбетова, А. Ш. Өміркұлов . - Алматы : ЭСПИ, 2023. - 304 бет.

Қосымша:

ОҢТҮСТІК-ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Химиялық пәндер, биология және биохимия кафедрасы		46-11
Дәріс кешені		32 беттің 14беті

1. Попков, В. А. Жалпы химия [Мәтін] : оқулық / В. А. Попков, С. А. Пузаков ; Қазақ тіліне ауд. С. Н. Ділмағамбетов; Жауапты ред. Ж. Ж. Ғұмарова. - ; Ресей мед. және фарм. жоғарғы білім оқу-әдіст. бірлестігі ұсынған. - М. : ГЭОТАР - Медиа, 2014. - 992 бет. эл. опт. диск (CD-ROM).

Орыс тілінде

Негізгі:

1. Глинка, Н. Л. Общая химия. Т.1: учеб. пособие для вузов - Алматы : Эверо, 2014
2. Глинка, Н. Л. Общая химия. т. 2 : учеб. пособие для вузов - Алматы : Эверо, 2014
3. Глинка, Н. Л. Общая химия. Т. 3. : учеб. пособие для вузов - Алматы : Эверо, 2014
4. Глинка, Н. Л. Общая химия. т. 4 : учеб. пособие для вузов. - Алматы : Эверо, 2014

Қосымша:

1. Веренцова Л.Г., Нечепуренко Е.В. Неорганическая, физическая и коллоидная химия. —Алматы: издательство «Эверо», 2014.

Ағылшын тілінде

1. Glinka, N. L. General chemistry. Volum 1. : manual for graduate students / N. L. Glinka, S. S. Babkina. - 27th ed. - Almaty : "Evero", 2017. - 232 p.
2. Glinka, N. L. General chemistry. Volume 2.: manual for graduate students / N. L. Glinka, S. S. Babkina. - 27th ed. - Almaty : "Evero", 2017. - 176 p.
3. Glinka, N. L. General chemistry. Volum 3.: manual for graduate students / N. L. Glinka, S. S. Babkina. - 27th ed. - Almaty : "Evero", 2017. - 248 p.
4. Glinka, N. L. General chemistry. Volum 4.: manual for graduate students / N. L. Glinka, S. S. Babkina. - 27 th ed. - Almaty : "Evero", 2017. - 176 p.
5. Nazarbekova, S. P. Chemistry: textbook / S. P. Nazarbekova, A. Tukibayeva, U. Nazarbek. - Almaty : Association of higher educational institutions of Kazakhstan, 2016. - 304 p.
6. Shokybayev, Sh. A. Teaching methods on chemistry: textbook / Sh. A. Shokybayev, Z. O. Onerbayeva, G. U. Pyassova. - Almaty: [s. n.], 2016. - 271 p.

Электрондық ресурстар:

1. Электронная библиотека ЮКМА - <https://e-lib.skma.edu.kz/genres>
2. Республиканская межвузовская электронная библиотека (РМЭБ) – <http://rmebrk.kz/>
3. Цифровая библиотека «Ақнурпресс» - <https://www.aknurpress.kz/>
4. Электронная библиотека «Эпиграф» - <http://www.elib.kz/>
5. Эпиграф - портал мультимедийных учебников <https://mbook.kz/ru/index/>
6. ЭБС IPR SMART <https://www.iprbookshop.ru/auth>
7. информационно-правовая система «Заң» - <https://zan.kz/ru>
8. Medline Ultimate EBSCO
9. eBook Medical Collection EBSCO
10. Scopus - <https://www.scopus.com/>

6. Бақылау сұрақтары:

1. Ұғымдар: дисперсті жүйе, дисперсті фаза, дисперсиялық орта.
2. Дисперсті жүйелердің жіктелуі.
3. Мицелланың құрылымы, ол қандай фрагменттерден тұрады.
4. Коллоидты ерітінділерді алу және тазарту әдістері.
5. Дисперсті жүйелердің оптикалық қасиеттері.
6. Панет-Фаянс Ережесі.
7. Дисперсті жүйелердің тұрақтылығы (түсінік). Тұрақтылық түрлері: кинетикалық (тұндыру), агрегативті, конденсациялық.
8. Коагуляция. Коллоидты ерітінділердің коагуляция процесіне әсер ететін факторлар. Электролит қоспаларымен Коагуляция: аддитивтілік, синергизм, антагонизм. Өзара коагуляция.
9. Электролиттердің коллоидты бөлшектердің коагуляция процесіне әсері. Коагуляция шегі. Шульце-Гарди Ережесі.
10. Пептизация. Коллоидтық қорғаныс, оның мәні

ONTÜSTİK-QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		 SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Химиялық пәндер, биология және биохимия кафедрасы		46-11
Дәріс кешені		32 беттің 156еті

№5 Дәріс

1. Тақырыбы: Биологиялық маңызды гетерофункционалды органикалық қосылыстар.

2. Мақсаты: Гидроксиқышқылдардың, оксоқышқылдардың, фенол қышқылдарының және амин спирттерінің гетерофункционалды қосылыстарының маңызды өкілдерінің құрылысын, реакцияға түсу қабілеттілігін және медико-биологиялық маңызын талдау.

3. Дәрістердің тезистері.

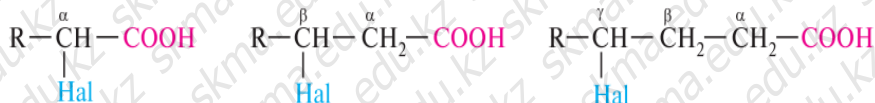
Метаболизмге қатысатын көптеген заттар гетерофункционалды қосылыстар болып табылады.

Көмірсутек радикалындағы бір немесе бірнеше сутек атомдарын басқа атомдар немесе атомдар тобы- галоген, гидрокситоп, аминтоп, карбонил тобы орынбасқан карбон қышқылдарының туындыларын **гетерофункционалды карбон қышқылдары** деп атайды..

Гетерофункционалды карбон қышқылдарының ең маңыздыларына галогенкарбон қышқылдары (*галогенқышқылдар*), гидроксикарбон қышқылдары (*гидроксиқышқылдар*), оксокарбон қышқылдары (*альдегид- және кетоқышқылдар*) және аминкарбон қышқылдары (*аминқышқылдар*) жатады.

Көмірсутек радикалындағы бір немесе бірнеше сутек атомдарын галоген атомдары орынбасқан карбон қышқылдарының туындыларын **галогенкарбон қышқылдары** деп атайды.

Көмірсутек радикалының табиғатына қарай *алифатты*, *алициклді* және *ароматты* галогенкарбон қышқылдарына жіктелінеді. Галоген атомы мен карбоксил тобының өзара орналасуына байланысты α -, β -, γ - және δ -алифатты галогенқышқылдарға бөлінеді:

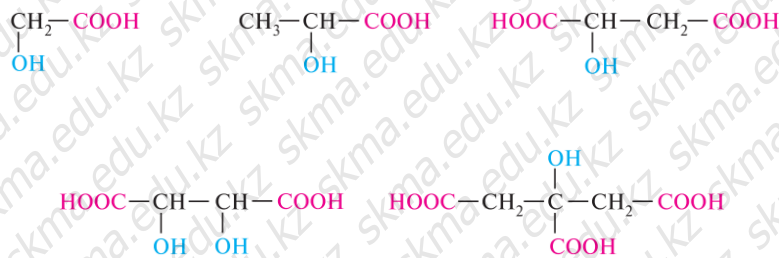
Көмірсутек радикалында бір немесе бірнеше гидроксил топтары бар карбон қышқылдарының туындыларын **гидроксиқышқылдар** деп атайды.

Көмірсутек радикалының табиғатына байланысты алифатты гидроксикарбон қышқылдарға (спиртті қышқылдар) және ароматты гидроксикарбон қышқылдарға (фенолды қышқылдар) жіктелінеді. Алифатты гидроксикарбон қышқылдарды карбоксил және гидроксил топтарының бір-біріне қатысты орналасуына орай α -, β -, γ - және δ -алифатты гидроксикарбон қышқылдарға бөледі.

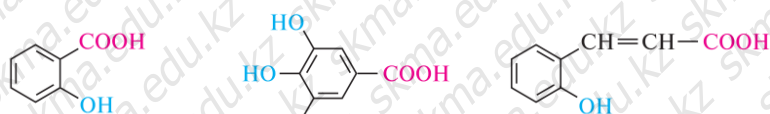
Гидроксиқышқылдар молекуласындағы карбоксил тобы негізділікті анықтайды, ал гидроксилді топтар, карбоксил тобындағы гидроксилдермен бірге атомдықты сипаттайды. Сонымен, гликоль қышқылы $\text{HO}-\text{CH}_2-\text{COOH}$ бір негізді екіатомды қышқылға, алма қышқылы $\text{HOOC}-\text{CH}(\text{OH})-\text{CH}_2-\text{COOH}$ —екі негізді үшатомды қышқылға жатады.

Гидроксиқышқылдар қатарына эмпирикалық атаулар (гликоль, сүт, алма, шарап, лимон, салицил, галл және т.б.) жиі қолданылады. Гидроксиқышқылдардың атауы тиісті карбон қышқылдарының тривиалды және жүйелі атауына жұрнақ алды гидроксикарбон қышқылдарына аталады.

Тривиалды атауда карбоксил тобына қатысты гидроксил тобының орны грек әріптерімен α -, β -, γ - және т.б. көрсетіледі. Жүйелі атауда сандық локанттар пайдалынады, яғни нөмірлеуді карбоксил тобындағы көміртектен бастайды.

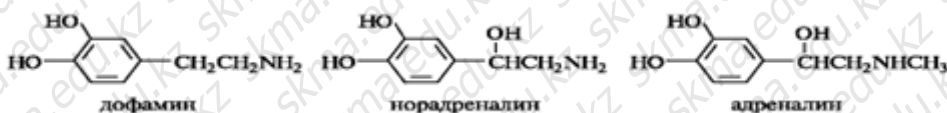
ОҢТҮСТІК-ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Химиялық пәндер, биология және биохимия кафедрасы	46-11	
Дәріс кешені	32 беттің 166еті	

Амин спирттер – молекуласында амин және гидроксид топтары бар қосылыстар. Бұл екі функционалды топ бір көміртегі атомында еркін ұсталады, нәтижесінде аммиак немесе су жойылады. Амин спирттерінің ең қарапайым өкілі 2-аминоэтанол болып табылады - екі топ көршілес көміртек атомдарында орналасқан қосылыс. 2-Аминоэтанол (тривиальды атауы коламин) - күрделі липидтердің құрылымдық компоненті - фосфатидилетаноламиндер. Төрттік аммоний негізі – гидроксид (2-гидроксиэтил)триметиламмоний $[HOCH_2CH_2N^+(CH_3)_3]OH^-$ – май алмасуын реттейтін витаминге ұқсас зат ретінде үлкен маңызға ие. Оның катионын холин деп атайды.

Холиннің күрделі эфир туындылары организмде әртүрлі биологиялық қызмет атқарады. Ауыстырылған холинфосфаттар фосфолипидтердің құрылымдық негізі - фосфатидилхолиндер - жасуша мембраналарының ең маңызды құрылыс материалы. Холин мен сірке қышқылының күрделі эфирі – ацетилхолин – жүйке тіндеріндегі жүйке қозуының берілуінің ең көп тараған медиаторы (нейротрансмиттер). Ол организмде холинді ацетилкофермент А-мен ацетилденгенде түзіледі.

Ағзадағы маңызды рөл құрылымдық фрагмент ретінде пирокатехол қалдығы бар амин спирттеріне жатады. Оларды жалпы түрде катехоламиндер деп атайды. Бұл топқа организмде түзілетін биогенді аминдер өкілдері жатады. Дофамин, норадреналин және адреналин катехоламиндерге жатады, олар ацетилхолин сияқты нейротрансмиттерлер рөлін атқарады. Адреналин жүрек қызметін реттеуге қатысады, физиологиялық күйзеліс кезінде ол қанға түседі («қорқыныш гормоны»).

Гидроксикарбонил қосылыстары - молекуласында гидроксил және альдегид (немесе кетон) топтары бар қосылыстар.

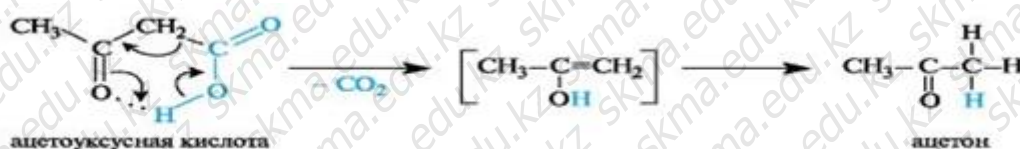
Осыған сәйкес гидроксильдегидтер мен гидроксикетондар ажыратылады.

Бұл қосылыстар кластарының ең танымал өкілдері фосфаттар түріндегі биохимиялық процестерде маңызды рөл атқаратын глицеральдегид және дигидроксиацетон болып табылады.

Көп негізді гидроксикышқылдар. Осы бөлімде қарастырылған алма, лимон, изолимон қышқылдары, сондай-ақ қымыздықсірке және бұрын талқыланған янтарь және fumar қышқылдары лимон қышқылының циклі немесе Krebs циклі деп те аталатын үшкарбон қышқылы циклінің қатысушылары болып табылады. Бұл оттегінің қатысуымен көмірсулар мен басқа қосылыстардың тотығу катаболизмінің әмбебап қадамы.

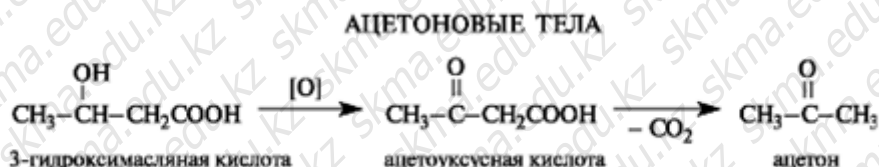
Ағзада болатын бұл қышқылдардың өзгеруі химиялық мәні бойынша тотығу немесе тотықсыздану реакциялары болып табылады. Осы қышқылдардың әрқайсысы үшін реакциялар коферменттердің көмегімен арнайы ферменттермен катализденеді.

Ацетосірке қышқылы β -оксо қышқылдарының өкілі болып табылады. Бос күйінде бұл көмірқышқыл газын баяу бөлетін сироп тәрізді сұйықтық.

ОНТҮСТІК-ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Химиялық пәндер, биология және биохимия кафедрасы		46-11
Дәріс кешені		32 беттің 176еті

3-гидроксибутир қышқылының тотығу өнімі ретінде оның трансформация өнімдерімен бірге қант диабетімен ауыратын науқастардың денесінде жиналады (ацетон немесе кетон денелері деп аталады).

4. Иллюстрациялық мәліметтер: мультимедиа көмегімен презентация түрінде берілген, сонымен қатар дәріс кезінде кестелер қолданылады.

5. Әдебиет:

Қазақ тілінде

Негізгі:

1. Қ. Н. Дәуренбеков, Қ. М. Серімбетова, А. Ш. Өмірқұлов Химия : оқу құралы/. - Шымкент: Әлем баспаханасы, 2019. - 272 бет.
2. Химия: оқу құралы / Қ. Н. Дәуренбеков, Қ. М. Серімбетова, А. Ш. Өмірқұлов . - Алматы: ЭСПИ, 2023. - 304 бет.
3. Органикалық химия. Т. 1: оқу / Қ. Н. Дәуренбеков. - Алматы: жаңа кітап, 2022. - 320 бет. с. (Шифр 547/Д 22-174053)
4. Органикалық химия. Т. 2: оқу / Қ. Н. Дәуренбеков. - Алматы: жаңа кітап, 2022. - 388 бет. с. (Шифр 547/Д 22-897971)

Қосымша:

1. Тюкавкина Н. А., Бауков Ю. И., Зурабян С. Е., қазақ тіліне аударған ж/е жауапты редакторлары С. Т. Сейтембетов. Биоорганикалық химия: оқу / - М: ГЕОТАР – Медиа, 2014. - 400 б.
2. Патсаев Ә. Қ. Химия пәні бойынша тестілері. 1-бөлім. Бейорганикалық, физколлоидтық химия пәні бойынша тестілері. II-бөлім. Биоорганикалық химия пән бойынша тестілер: тестілер. - Шымкент: Б. ж., 2010.

Орыс тілінде

Негізгі:

1. Зурабян, С. Е. Органикалық химия [Мәтін]: оқу. үшін бал. жоғары оқу орындары/ с. Э. Зурабян, А. П. Луизин; ред. Н. А. Тукавкина. - М.: GEOTAR-Media, 2013. - 384 б.: Иль
2. Зурабян С. Е. Органикалық химия . Оқулық, М: ГЕОТАР-Медиа, 2014

қосымша:

1. Патсаев А. К. "Көмірсутектердің функционалды туындылары" [Мәтін] : оқу құрал / А. К. Патсаев ; ҚР Денсаулық сақтау министрлігі. - Алматы: Эверо, 2014. - 404 с

Ағылшын тілінде

1. Azimbayeva, G. T. Organic chemistry : textbook / G. T. Azimbayeva. - Almaty : [s. n.], 2016. - 313 p.
2. Tukibayeva, A. Chemistry of functional derivatives of organic molecules [: study book. - Almaty : "Evero" , 2015. - 180 p.

Электрондық ресурстар:

1. Электронная библиотека ЮКМА - <https://e-lib.skma.edu.kz/genres>
2. Республиканская межвузовская электронная библиотека (РМЭБ) – <http://rmebrk.kz/>
3. Цифровая библиотека «Акнурпресс» - <https://www.aknurpress.kz/>
4. Электронная библиотека «Эпиграф» - <http://www.elib.kz/>
5. Эпиграф - портал мультимедийных учебников <https://mbook.kz/ru/index/>
6. ЭБС IPR SMART <https://www.iprbookshop.ru/auth>
7. информационно-правовая система «Зан» - <https://zan.kz/ru>
8. Medline Ultimate EBSCO
9. eBook Medical Collection EBSCO

ОҢТҮСТІК-ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Химиялық пәндер, биология және биохимия кафедрасы		46-11
Дәріс кешені		32 беттің 186еті

10. Scopus - <https://www.scopus.com/>

6. Бақылау сұрақтары:

1. Лейцин, изолейцин, лизин, валиннің тұз тұзу реакциясының схемасын жазыңыз.
2. Лизин, триптофан, глутамин қышқылдарының декарбоксилдену және дезаминдену реакциясын жазыңыз.
3. Лей-Ала-Фен, Сер-Гли-Тре- пептидтерінің құрылысын Эдманның дегидратация әдісі бойынша жазып, N-соңын анықтаңыз

№ 6 Дәріс

1. Тақырып: Аминқышқылдар. Пептидтер, ақуыздар.

2. Мақсат: Ақуыздардың биологиялық функцияларын молекулалық деңгейде қарастуру үшін гетерофункционалды қосылыстар, α -аминқышқылдарының және ақуыздардың құрылысы, химиялық қасиеттері туралы білімді қалыптастыру. α -аминқышқылдарының, пептидтердің құрылымын және химиялық қасиеттерін зерттеу.

3. Дәрістердің тезистері.

Жалпы сипаттама

Аминқышқылдар — құрамында амин тобы бар карбон қышқылдары.

Карбоксиль топтарына байланысты аминқышқылдар алифатты және ароматты болып бөлінеді, бұл байланысқан көмірсутек тобының табиғатына тәуелді. Алифатты аминқышқылдар амин тобы мен карбоксил тобының орналасуына қарай α -, β -, γ -, δ -аминқышқылдарына бөлінеді. Ең маңыздысы — ақуыз құрамына кіретін α -аминқышқылдар.

Аминқышқылдардың құрамында 16% азот болады, бұл негізгі химиялық қосылыс болып табылады, ал көмірсулар мен майлар қосымша қоректік заттар ретінде саналады. Аминқышқылдардың маңыздылығы ағзадағы ақуыздардың барлық өмірлік процестердегі маңызды рөлімен анықталады. Ең ірі жануардан бастап ең ұсақ микробқа дейінгі барлық организмдер ақуыздардан тұрады. Адам ағзасында бұлшық еттер, сіңірлер, барлық мүшелер, шаш пен тырнақтар ақуыздардан құралады; ақуыздар сұйықтықтар мен сүйектердің құрамына да кіреді. Ағзадағы барлық процестерді жеделдетіп, реттейтін ферменттер мен гормондар да ақуыздар болып табылады.

Ағзадағы ақуыз мөлшерінің төмендеуі су балансын бұзып, ісінулерге әкеледі. Әрбір ақуыз ерекше болып табылады және нақты қызмет атқарады. Ақуыздар бір-бірін алмастыра алмайды. Олар ағзада тағамдық ақуыздар ыдырағанда түзілетін аминқышқылдардан синтезделеді. Осыдан біз ақуыздардың өздері емес, олардың құрамындағы аминқышқылдардың нағыз бағалы қоректік элементтер екенін түсінеміз.

Аминқышқылдар адам ағзасындағы мүшелер мен тіндерді құрайтын ақуыздардан бөлек, кейбіреулері нейромедиатор (нейротрансмиттер) рөлін де атқарады. Нейромедиаторлар — жүйке жасушасынан келесі жасушаға химиялық импульс жеткізетін заттар. Бұл — кейбір аминқышқылдардың ми қызметінің қалыпты жүруі үшін қажет екенін көрсетеді. Аминқышқылдар дәрумендер мен минералдардың өз қызметін дұрыс атқаруына да әсер етеді.

Ақуыздар — α -аминқышқыл қалдықтарынан тұратын, пептидтік (амидтік) байланыспен қосылған, жоғары молекулалық табиғи полимерлер.

Ақуыздар тірі организмдердің барлық жасушалары мен тіндерінің құрамдас бөлігі болып табылады. Ақуыз заттарына ферменттер, кейбір гормондар және басқа да қосылыстар жатады. Нуклеин қышқылдарымен қатар ақуыздар табиғат жасаған күрделі биополимерлер болып табылады. Ақуыздардың молекулалық массасы 5000-нан бірнеше миллионға дейін жетеді. Молекулалық массасы төмен ақуыздар пептидтер деп аталады.

Ақуыздар — α -аминқышқылдардан тұратын жоғары молекулалық қосылыстар (полиамидтер).

Ақуыздар тірі организмдердің барлық жасушалары мен тіндерінің құрамына кіреді. Оларға ферменттер, кейбір гормондар және басқа да заттар жатады. Нуклеин қышқылдарымен бірге ақуыздар табиғат жаратқан күрделі биополимерлер болып табылады. Ақуыздардың молекулалық

QONTÜSTIK-QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Химиялық пәндер, биология және биохимия кафедрасы		46-11
Дәріс кешені		32 беттің 196еті

массасы 5000-нан бірнеше миллионға дейін жетеді. Молекулалық массасы төмен ақуыздар пептидтер деп аталады. Ақуыздар мен пептидтердің мономерлік бірлігі — α -аминқышқылдары.

Ақуыздар көбінесе $RCH(NH_2)COOH$ жалпы формуласы бар шамамен 25 түрлі α -аминқышқылдардан тұрады, әрбір ақуыз молекуласында шамамен 20 түрі кездеседі.

α -Аминқышқылдарын атау үшін жиі тривиалдық атаулар қолданылады: глицин — Gly, аланин — Ala, валин — Val және т.б. Табиғи α -аминқышқылдардың жүйелі атауы жоқ деуге болады.

Амино- және карбоксил топтарының молекулада болуына байланысты α -аминқышқылдары моноаминмонокарбонды (глицин, аланин, валин және т.б.), моноаминкарбонды (аспарагин, глутамин қышқылдары және олардың амидтері) және диаминмонокарбонатты (орнитин, лизин, аргинин, гистидин) болып бөлінеді.

Көптеген α -аминқышқылдары организмде түзіледі (алмасатын аминқышқылдар), бірақ кейбір α -аминқышқылдары адам организмінде синтезделмейді (алмаспайтын аминқышқылдар). Аминқышқылдар әдетте организмге ақуыздар арқылы түседі.

4. **Иллюстрациялық мәліметтер:** мультимедияны пайдалана отырып презентация түрінде ұсынылады, сондай-ақ дәріс кезінде кестелер қолданылады.

5. Әдебиет:

Қазақ тілінде

Негізгі:

1. Қ. Н.Дәуренбеков, Қ. М.Серімбетова, А.Ш. Өміркүлов Химия : оқу құралы/. - Шымкент: Әлем баспаханасы, 2019. - 272 бет.
2. Химия: оқу құралы / Қ. Н. Дәуренбеков, Қ. М. Серімбетова, А. Ш. Өміркүлов . - Алматы: ЭСПИ, 2023. - 304 бет.
3. Органикалық химия. Т. 1: оқу / Қ.Н. Дәуренбеков. - Алматы: жаңа кітап, 2022. - 320 бет. с. (Шифр 547/Д 22-174053)
4. Органикалық химия. Т. 2: оқу / Қ.Н. Дәуренбеков. - Алматы: жаңа кітап, 2022. - 388 бет. с. (Шифр 547/Д 22-897971)

Қосымша:

1. Тюкавкина Н. А., Бауков Ю. И., Зурабян С. Е., қазақ тіліне аударған ж/е жауапты редакторлары С. Т. Сейтембетов. Биоорганикалық химия: оқу / - М: ГЕОТАР – Медиа, 2014. - 400 б.
2. Патсаев Ә. Қ. Химия пәні бойынша тестілері. I-бөлім. Бейорганикалық, физколлоидтық химия пәні бойынша тестілері. II-билим. Биоорганикалық химия пән бойынша тестілер: тестілер. - Шымкент: Б. ж., 2010.

Орыс тілінде

Негізгі:

1. Зурабян, С. Е. Органикалық химия [Мәтін]: оқу. үшін бал. жоғары оқу орындары/ с. Э. Зурабян, А.П. Луизин; ред. Н.А. Тукавкина. - М.: GEOTAR-Media, 2013. - 384 б.: Иль
2. Зурабян С. Е. Органикалық химия . Оқулық, М: ГЕОТАР-Медиа, 2014

қосымша:

1. Патсаев А. К. "Көмірсутектердің функционалды туындылары" [Мәтін] : оқу құрал / А.К. Патсаев ; ҚР Денсаулық сақтау министрлігі. - Алматы: Эверо, 2014. - 404 с

Ағылшын тілінде

3. Azimbayeva, G. T. Organic chemistry : textbook / G. T. Azimbayeva. - Almaty : [s. n.], 2016. - 313 p.
4. Tukibayeva, A. Chemistry of functional derivatives of organic molecules [: study book. - Almaty : "Evero", 2015. - 180 p.

Электрондық ресурстар:

1. Электронная библиотека ЮКМА - <https://e-lib.skma.edu.kz/genres>
2. Республиканская межвузовская электронная библиотека (РМЭБ) – <http://rmebrk.kz/>
3. Цифровая библиотека «Aknurpress» - <https://www.aknurpress.kz/>
4. Электронная библиотека «Эпиграф» - <http://www.elib.kz/>
5. Эпиграф - портал мультимедийных учебников <https://mbook.kz/ru/index/>
6. ЭБС IPR SMART <https://www.iprbookshop.ru/auth>

QONTÜSTİK-QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Химиялық пәндер, биология және биохимия кафедрасы		46-11
Дәріс кешені		32 беттің 206еті

7. информационно-правовая система «Зан» - <https://zan.kz/ru>
8. Medline Ultimate EBSCO
9. eBook Medical Collection EBSCO
10. Scopus - <https://www.scopus.com/>

6. Бақылау сұрақтары:

1. α -аминқышқылдарының құрылысы.
2. α -аминқышқылдарының қасиеттері.
3. Протондалу мен депротондалу теңгерімі.
4. Пептидтер.
5. Аминқышқылдар мен ақуыздардың тірі ағзадағы маңызы.

№ 7 Дәріс

1. Дәріс тақырыбы: Көмірсулар және олардың биологиялық маңызы.

2. Мақсаты: Көмірсулардың жіктелуі, құрылысы, стереоизомериясы, химиялық қасиеттері және тірі ағзадағы биологиялық маңызы туралы білімді қалыптастыру.

3. Дәрістердің тезистері.

Моносахаридтер (монозалар) –альдегидті және кетонды топтары бар полигидроксилді қосылыстар.

Моносахаридтер глюкозадан және фруктозадан басқалары табиғатта өте сирек кездеседі. Негізінен олар олиго- және полисахаридтердің, гликозидтердің, гликолипидтердің, нуклеозидтердің және басқа да жоғары молекулалы қосылыстардың құрамында кездеседі.

Моносахаридтер екі белгісі бойынша жіктелінеді- *оксотоптың (альдегидті немесе кетонды) сипатына және көмірсутек тізбегінің ұзындығына қарай.*

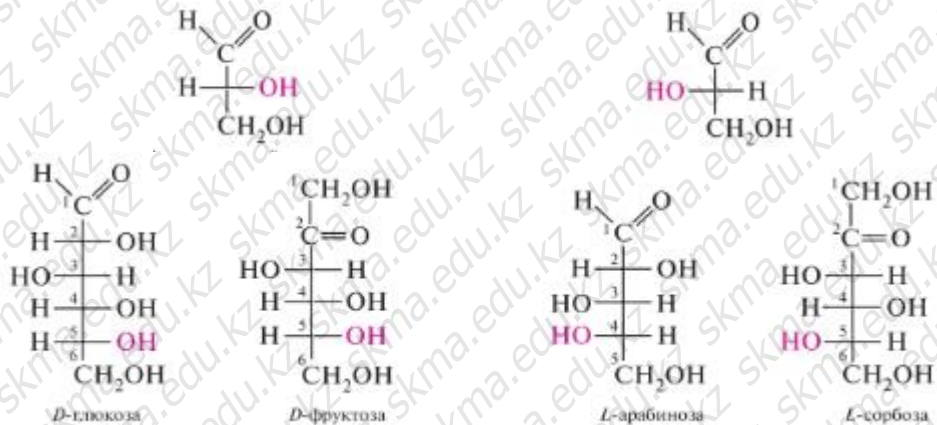
Моносахаридтердің құрылымында альдегидті немесе кетонды топтардың болуына орай **альдозаға** және **кетозаға** жіктелінеді. Молекуладағы көміртек атомдарының сандарына сәйкес моносахаридтер **триозаға** (C_3), **тетрозаға** (C_4), **пентозаға** (C_5), **гексозаға** (C_6) және басқаларға жіктелінеді. *Құрамында алты көміртек атомынан көп моносахаридтерді жоғары қанттар деп атайды.* Табиғи моносахаридтердің көпшілігін пентоза және гексозалар құрайды. Әдетте жіктеу барысында бірден екі жіктелу белгілері ескеріледі (**альдопентоза, альдогексоза, кетопентоза, кетогексоза**).

Моносахаридтердің молекулаларында бірнеше асимметриялық көміртек атомдары болады, сондықтан олар бірнеше кеңістіктік изомерлер түрінде кездеседі. Альдопентозада үш асимметриялық көміртек атомдары бар, яғни сол құрылымға сегіз стереоизомерлер (2^3) сәйкес келеді, альдогексозада төрт асимметриялық көміртек атомдары бар, демек ол 16 стереоизомерлер (2^4) түрінде болуы мүмкін ($N=2^n$, мұндағы n -асимметриялық көміртек атомдарының саны).

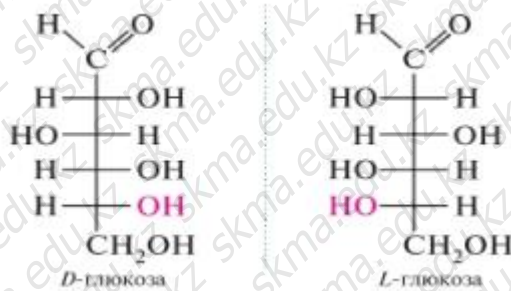
Сtereoизомерлерді жазықтықта бейнелеу үшін Фишердің проекциялық формулаларын пайдаланады.

Моносахаридтердің изомерлерін *D- және L-стереохимиялық қатарға* бөледі, оның қайсы қатарына жататынын карбонил тобынан максимал алыс жатқан асимметриялық көміртек атомының конфигурациясымен (пентозалар үшін- C-4, гексозалар үшін C-5) анықтайды. Егер осы хиралды орталықтың конфигурациясы D- глицерин альдегидінің конфигурациясына сәйкес келетін болса, онда ол моносахаридті *D- қатарға*, ал L-глицерин альдегидінің конфигурациясына сәйкес келсе, онда ол моносахаридті *L-қатарға* жатқызады:

ОҢТҮСТІК-ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Химиялық пәндер, биология және биохимия кафедрасы		
Дәріс кешені		46-11 32 беттің 216еті

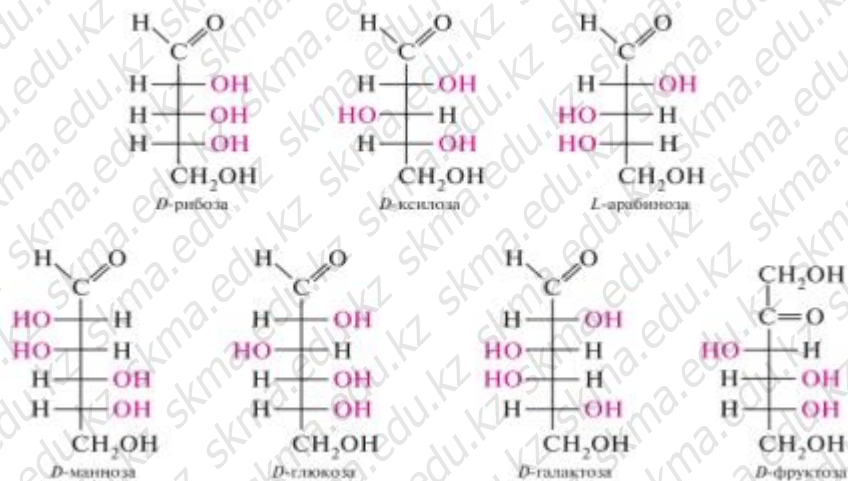

Сонымен, альдогексозаның 16 стереоизомерлерінің сегізі D- қатарға, қалған сегізі L-қатарға жатады. D- қатардағы өкілдері L-қатарға оптикалық антиподтар болып табылады, яғни альдогексоза сегіз энантиомерлер жұбын құрайды. D-глюкоза және L-глюкоза энантиомерлер болып табылады.

Табиғи моносахаридтердің көпшілігі D- қатарға жатады.

Табиғи моносахаридтердің маңызды өкілдері:

Табиғаты бірдей немесе әртүрлі екі моносахаридтердің қалдықтары гликозидтік байланыс арқылы байланысқан көмірсуларды **дисахаридтер** деп атайды.

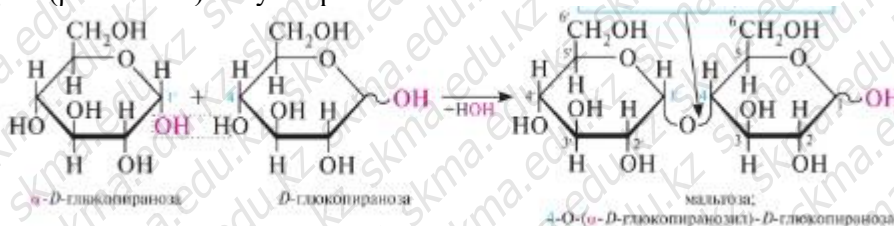
О-гликозидтер ретінде дисахаридтер қышқылды ортада гидролизге жеңіл ұшырайды, нәтижесінде екі моносахарид молекуласы түзіледі. Гликозидті байланыстың түзілу тәсіліне байланысты дисахаридтерді екіге бөледі- *тотықсызданатын және тотықсызданбайтын*.

Тотықсызданатын дисахаридтерде гликозидті байланыстың түзілуі біреуінің жартылай ацетальды (гликозидті) гидроксил тобы және екінші моносахаридтің кез- келген спирттік гидроксил тобы (жиі C-4-гі) арқылы жүзеге асады. Сонымен, молекулада бір жартылай ацетальды гидроксил тобы бос қалады, соған байланысты дисахарид цикло-оксо-таутомерия

ОҢТҮСТІК-ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Химиялық пәндер, биология және биохимия кафедрасы Дәріс кешені		46-11 32 беттің 226еті

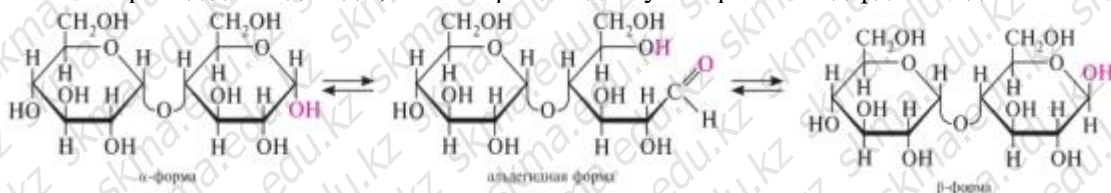
құбылысына ұшырауға қабілеттігін сақтайды, демек ол *тотықсызданатын қасиетке* ие болады. Тотықсызданатын дисахаридтер қатарына *мальтоза, целлобиоза, лактоза* жатады.

Мальтоза {уыт (солод) қанты}. Мальтоза молекуласы 1,4-гликозидті байланыс арқылы байланысқан екі D-глюкопираноза қалдықтарынан тұрады. Гликозидті байланыстың түзуіне қатысатын глюкоза қалдығындағы аномерлі көміртек атомы α -пішінде болады, бос жартылай ацетальды гидроксил тобы бар глюкоза қалдығы α -конфигурациялы (α -мальтоза) немесе β -конфигурациялы (β -мальтоза) болуы мүмкін.

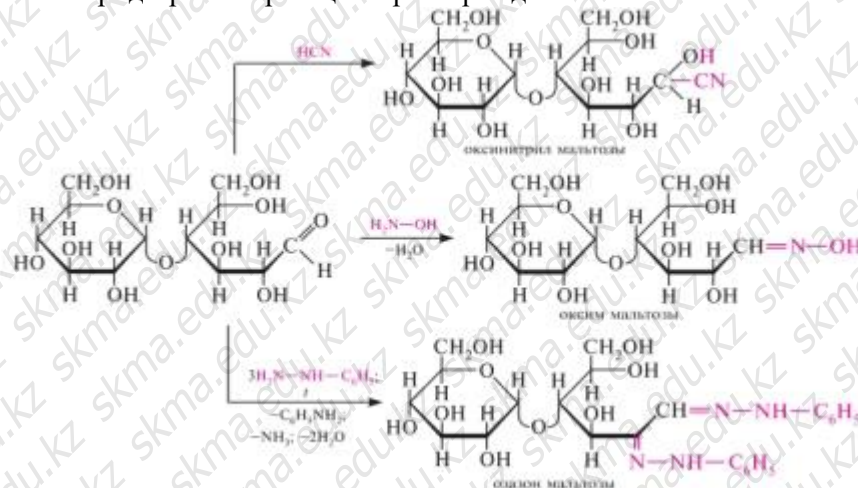
Сонымен, α -мальтозаны 4-O-(α -D-глюкопиранозил) - α -D-глюко-пираноза, ал β -мальтозаны 4-O-(α -D-глюкопиранозил) - β -D-глюко-пираноза деп атауға болады.

Мальтоза ерітіндіде альдегидті, α - және β -циклді таутомерлі пішіндерде болады.

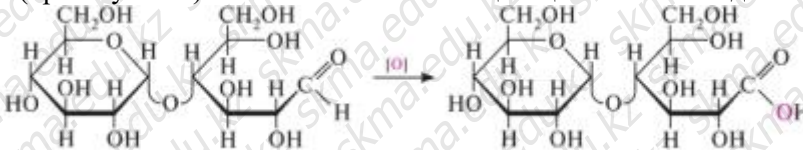

Мальтоза ерітіндісі мутаротация құбылысына қабілетті. Мальтоза тотықсызданатын дисахаридке жатады және Толленс және Фелинг реакцияларында тотықсыздандырғыш қасиет танытады.

Моносахаридтер беретін реакциялардың бәріне қатысады. Мальтозадағы альдегид тобының қатысуымен моносахаридтерге тән реакцияларға кіріседі.

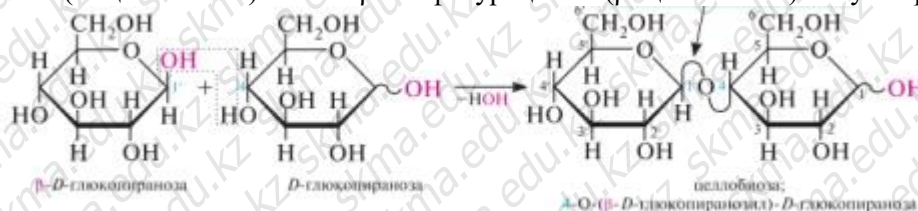
Жұмсақ жағдайда (бром суымен) мальтоза мальтобион қышқылына айналады:

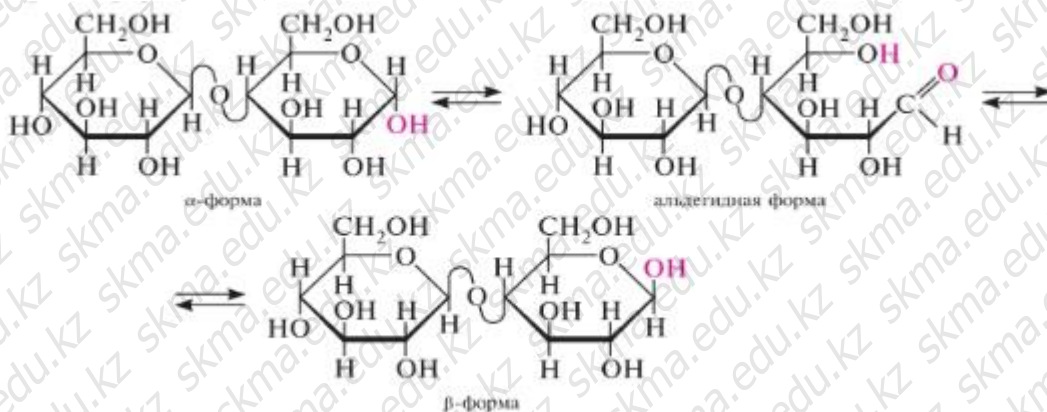
Мальтоза аз мөлшерде кейбір өсімдіктерде кездеседі, ол крахмалдың ферментті катализі барысында түзіледі. Адам ағзасында мальтоза мальтаза ферментінің қатысуымен D-глюкозаға дейін ыдырайды. Суда жақсы ериді, сулы ерітінділерінің тәтті дәмі бар.

ОҢТҮСТІК-ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Химиялық пәндер, биология және биохимия кафедрасы		46-11 32 беттің 236еті

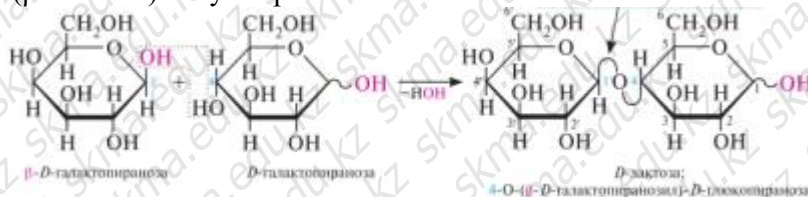
Целлобиоза. Целлобиоза молекуласы мальтоза сияқты 1,4-гликозидті байланыс арқылы байланысқан екі D-глюкопираноза қалдықтарынан тұрады. Айырмашылығы гликозидті байланыстың түзуіне қатысатын глюкоза қалдығындағы аномерлі көміртек атомы β-пішінде болады, бос жартылай ацетальды гидроксил тобы бар глюкоза қалдығы, мальтозаға ұқсас, α-конфигурациялы (α- целлобиоза) немесе β-конфигурациялы (β- целлобиоза) болуы мүмкін.

Химиялық құрылымына қарай, α- целлобиоза 4-O-(β -D-глюкопиранозил) - α- D-глюко-пираноза, β- целлобиоза 4-O-(β -D-глюкопиранозил) - β - D-глюкопираноза деген атауға ие болады. Целлобиоза ерітіндіде альдегидті, α- және β- циклді таутомерлі пішіндерде болады.

Лактоза (сүт қанты). Лактоза молекуласы 1,4-гликозидті байланыс арқылы байланысқан D-галактопираноза және D-глюкопираноза қалдықтарынан тұрады. Гликозидті байланыстың түзуіне қатысатын галактоза қалдығындағы аномерлі көміртек атомы β-пішінде болады, бос жартылай ацетальды гидроксил тобы бар глюкоза қалдығы α-конфигурациялы (α-лактоза) немесе β-конфигурациялы (β- лактоза) болуы мүмкін.

α-Лактозаны 4-O-(β -D-галактопиранозил) - α- D-глюкопираноза, ал β- лактоза 4-O-(β -D-галактопиранозил) - β - D-глюкопираноза деп атауға болады.

Лактоза сүтте кездеседі. Спирттік ашытуға ұшырамайды, сахарозаға қарағанда тәттілігі 4-5 есе төмен. Қышқылдық және ферменттік гидролиз нәтижесінде D-глюкоза және D-галактоза түзіледі. Лактозаның гигроскопиялық қасиеті төмен, фармацияда ұнтақтар және таблеткалар дайындауда қолданылады.

Тотықсызданбайтын дисахаридтерде гликозидтік байланыс екі моносахаридтің жартылай ацетальды гидроксил топтары бойынша жүзеге асады. Мұндай дисахаридтердің құрамында бос жартылай ацетальды гидроксил топтары болмайды, сондықтан олар тек циклді пішінде ғана кездеседі. Олардың ерітінділері мутаротация құбылысын бермейді және тотықсыздандыратын қасиетке ие болмайды. Тотықсызданбайтын дисахаридтер альдегид және гликозидтік гидроксил бойынша реакция бермейді. Тотықсызданбайтын дисахаридтердің өкіліне сахароза жатады.

QONTÜSTIK-QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Химиялық пәндер, биология және биохимия кафедрасы		46-11
Дәріс кешені		32 беттің 246еті

Сахароза (құрақ немесе қызылша қанты). Сахароза молекуласы 1,4-гликозидті байланыс арқылы байланысқан D-глюкоза және D-фруктоза қалдықтарынан тұрады. Сонымен бірге, сахароза құрамына D-глюкозаның α - D-глюкопираноза пішіні, ал D-фруктозаның β - D-фруктофураноза пішіні енеді. α - D-глюкопираноза және β - D-фруктофураноза арасындағы глико-зидті байланыс екі молекуланың жартылай ацетальды гидроксил топтары арқылы жүзеге асады. Химиялық құрылымына қарай сахарозаны 2-O-(α -D-глюкопиранозил)- β - D-фруктофуранозид деп атауға болады.

Сахароза түссіз кристалды зат, суда жақсы ериді, тәтті дәмі бар. Қышқылдық және ферменттік гидролизге ұшырап, нәтижесінде D-глюкоза және D-фруктоза түзіледі.

Сахароза қант құрағы (тростник) және қызылшасы құрамында (17-20%) кездеседі, өндірісте оны осы шикізаттардан алады. Сахарозаны фармацияда ұнтақтар, жеміс шырыны (сироптар), микстурлар және т.б. дайындау үшін пайдаланады.

Күрделі көмірсулар немесе полисахаридтер (полиоздар) - қарапайым көмірсулар түзу үшін гидролизденетін көмірсулар (гидролизге бейім емес).

Күрделі көмірсулар екі кіші топқа бөлінеді:

- 1) Қант тәрізді күрделі көмірсулар немесе олигосахаридтер – жай көмірсуларға ұқсас, суда оңай еритін, тәтті дәмі бар. Гидролиз кезінде қарапайым қанттың бірнеше молекуласы түзіледі.
- 2) Қант тәрізді емес күрделі көмірсулар немесе одан жоғары полисахаридтер – жай қантқа ұқсамайды, шынайы ерітінділер бермейді немесе суда толық ерімейді (талшық – өсімдік жасушаларының қабырғаларын түзеді) немесе ериді, коллоидты ерітінділер түзеді (крахмал және гликоген – жануар крахмалы). Тәтті дәмге ие болмаңыз (дәмсіз.). гидролиз кезінде көп мөлшерде моносахарид молекулалары түзіледі.

Полисахаридтерге молекулалары О-гликозидті байланыс арқылы қосылған оннан астам моносахарид буындарынан тұратын қосылыстарды жатқызады.

Егер полисахаридтердің құрамына тек бір моносахарид қалдықтары енетін болса, онда оларды **гомополисахаридтер**, ал егер әртүрлі моносахарид қалдықтары енетін болса, онда оларды **гетерополисахаридтер** деп атайды.

Пентоз қалдықтарынан құрылған гомополисахаридтерді пентозандар, ал гексоз қалдықтарынан құрылған- гексозандар деп атайды.

Пентозандардың жалпы формуласы- $(C_5H_8O_4)_n$, ал гексозандардың формуласы - $(C_6H_{10}O_5)_n$. Табиғи қосылыстардың көпшілігі гексозандар (крахмал, целлюлоза, гликоген, декстрандар және т.б.) болып келеді.

Крахмал. Крахмал өсімдіктерде негізгі энергия қорының көзі болып табылады. Ол өсімдіктердің дөңдерінде, түйнектерінде, тамырларында кездеседі.

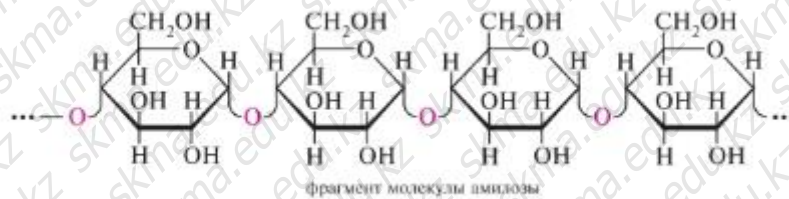
Крахмал шамамен 20% **амилоза** деп аталатын суда еритін фракциясынан, 80% жуық **амилопектин** деп аталатын суда ерімейтін фракциясынан тұрады. Біртіндеп қышқылды және ферменттік гидролиз барысында амилоза және амилопектин декстриндерге (молекулалық массасы төмен полисахаридтер қоспасы) дейін ыдырайды, оларды одан ары гидролизге ұшырату мальтозаның, сосын D-глюкозаның түзілуіне әкеледі:

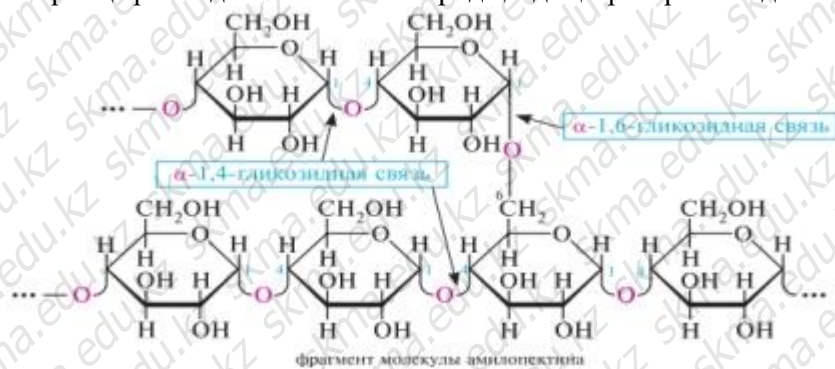
Амилоза мен амилопектиннің құрылысындағы айырмашылық гликозидті байланыстардың сипатымен анықталады.

Амилоза- D-глюкопиранозды қалдықтары α -1,4-гликозидті байланыспен қосылған 1000 астам мономерлі буындардан тұратын сызықты полимер.

ОҢТҮСТІК-ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Химиялық пәндер, биология және биохимия кафедрасы		46-11
Дәріс кешені		32 беттің 256еті

Амилопектин- молекуласында 600-5000 жуық D-глюкоза қалдық-тарынан тұратын тармақталған құрылымды полимер. Амилопектиннің молекулалық массасы 1-6 млн-ға дейін жетеді. Полисахаридтің барлық тізбектері- негізгі және бүйірдегі моносахарид қалдықтары- байланыстын бір түрімен, яғни α -1,4-гликозидті байланыспен қосылған. Негізгі тізбектегі екі көршілес тармақталу нүктелерінің арасында 20-25 моносахарид қалдықтары орналасады.

Тармақталу санының үлкендігіне байланысты амилопектин молекуласы спираль тәрізді конформацияға ие болмайды және иодтың тек аз ғана мөлшерін байланыстырып, қызыл түске боялады.

Крахмал адамның тамақ рационында көмірсудың негізгі көзі болып табылады. Ауыз қуысындағы сілекейде болатын амилаза ферменті крахмалды декстринге дейін және жартылай мальтозаға ыдыратады, ал одан ары глюкозаға дейін ыдырауы ішекте өтеді. Фармацияда крахмал таблетка өндірісінде, сонымен қатар себетін ұнтақтар және пасталар дайындау үшін қолданылады.

Гликоген (жануарлар крахмалы). Егер көптеген өсімдіктерде полисахаридтердің қоры ретінде крахмал болса, ал жануарларда бұл қызметті гликоген атқарады. Бұл полисахарид жоғары физикалық қызмет атқарғанда және тамақты қабылдау уақыты аралығында ағзаны глюкозамен қамтамасыз етеді.

Гликогеннің құрылысы амилопектинге ұқсас, бірақ оның тармақталу құрылымы көбірек. Негізгі және бүйір тізбектегі глюкопиранозды қалдықтар α -1,4, ал тармақталу орындарында α -1,6-гликозидті байланыстар арқылы қосылған. Негізгі тізбектегі екі көршілес тармақталу нүктелерінің арасында 10-12, сирек 2-4 моносахарид қалдықтары орналасады. Гликогеннің молекулалық массасы 100 млн-ға дейін жетеді. Басқа қор жинаушы полисахаридтермен салыстырғанда гликоген суда жақсы ериді.

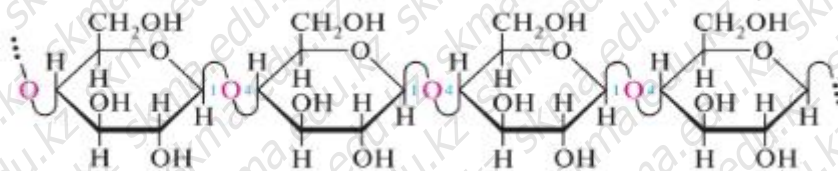

Гликогеннің мөлшері бауырда және бұлшық етте көп болады.

Целлюлоза. Целлюлоза- өсімдік жасушаларының қабықшасы болып табылатын, табиғатта ең көп таралған полисахаридтердің бірі. Ағаштың құрамында 50-70%, ал мақтада 98% целлюлоза болады.

ОҢТҮСТІК-ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Химиялық пәндер, биология және биохимия кафедрасы		46-11
Дәріс кешені		32 беттің 26беті

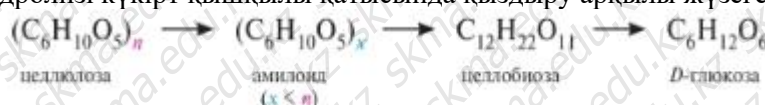
Целлюлоза молекуласы D-гликопиранозды қалдықтары β -1,4-гликозидті байланыспен қосылған 1000 астам мономерлі буындардан тұратын сызықты полимер болып табылады:

Целлюлозаның молекулалық массасы 250000 және 1000000 дейін жетеді.

Целлюлоза суда және кәдімгі органикалық еріткіштерде ерімейді, бірақ мыс (II) гидроксидінің аммиакты ерітіндісінде (*Швейцар реактиві*) және мырыш хлоридінің концентрленген ерітіндісінде ериді.

Целлюлозаның гидролизі күкірт қышқылы қатысында қыздыру арқылы жүзеге асады:

Адам және жоғары жануарлар ағзасында β -гликозидті байланыстарды ыдырататын ферменттер жоқ, бірақ оны тамақтың қорытылуын жақсартатын компонент ретінде тамаққа қосады.

Фармацияда карбоксиметилцеллюлозаның натрий тұзын дәрілік заттар өндірісінде қолданады.

4. Иллюстрациялық мәліметтер: мультимедиа көмегімен презентация түрінде берілген, сонымен қатар дәріс кезінде кестелер қолданылады.

5. Әдебиет:

Қазақ тілінде

Негізгі:

1. Қ. Н. Дәуренбеков, Қ. М. Серімбетова, А. Ш. Өмірқұлов Химия : оқу құралы/. - Шымкент: Әлем баспаханасы, 2019. - 272 бет.
2. Химия: оқу құралы / Қ. Н. Дәуренбеков, Қ. М. Серімбетова, А. Ш. Өмірқұлов. - Алматы: ЭСПИ, 2023. - 304 бет.
3. Органикалық химия. Т. 1: оқу / Қ. Н. Дәуренбеков. - Алматы: жаңа кітап, 2022. - 320 бет. с. (Шифр 547/Д 22-174053)
4. Органикалық химия. Т. 2: оқу / Қ. Н. Дәуренбеков. - Алматы: жаңа кітап, 2022. - 388 бет. с. (Шифр 547/Д 22-897971)

Қосымша:

1. Тюкавкина Н. А., Бауков Ю. И., Зурабян С. Е., қазақ тіліне аударған ж/е жауапты редакторлары С. Т. Сейтембетов. Биоорганикалық химия: оқу / - М: ГЕОТАР – Медиа, 2014. - 400 б.
2. Патсаев Ә. Қ. Химия пәні бойынша тестілері. 1-бөлім. Бейорганикалық, физколлоидтық химия пәні бойынша тестілері. II-бөлім. Биоорганикалық химия пән бойынша тестілер: тестілер. - Шымкент: Б. ж., 2010.

Орыс тілінде

Негізгі:

1. Зурабян, С. Е. Органикалық химия [Мәтін]: оқу. үшін бал. жоғары оқу орындары/ с. Э. Зурабян, А. П. Луизин; ред. Н. А. Тюкавкина. - М.: GEOTAR-Media, 2013. - 384 б.: Ил.
2. Зурабян С. Е. Органикалық химия. Оқулық, М: ГЕОТАР-Медиа, 2014

қосымша:

1. Патсаев А. К. "Көмірсутектердің функционалды туындылары" [Мәтін]: оқу құрал / А. К. Патсаев; ҚР Денсаулық сақтау министрлігі. - Алматы: Эверо, 2014. - 404 с

Ағылшын тілінде

1. Azimbayeva, G. T. Organic chemistry : textbook / G. T. Azimbayeva. - Almaty : [s. n.], 2016. - 313 p.
2. Tukibayeva, A. Chemistry of functional derivatives of organic molecules [: study book. - Almaty : "Evero", 2015. - 180 p.

ONTÜSTİK-QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ	 SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Химиялық пәндер, биология және биохимия кафедрасы	46-11
Дәріс кешені	32 беттің 276еті

Электрондық ресурстар:

1. Электронная библиотека ЮКМА - <https://e-lib.skma.edu.kz/genres>
2. Республиканская межвузовская электронная библиотека (РМЭБ) – <http://rmebrk.kz/>
3. Цифровая библиотека «Аknurpress» - <https://www.aknurpress.kz/>
4. Электронная библиотека «Эпиграф» - <http://www.elib.kz/>
5. Эпиграф - портал мультимедийных учебников <https://mbook.kz/ru/index/>
6. ЭБС IPR SMART <https://www.iprbookshop.ru/auth>
7. информационно-правовая система «Заң» - <https://zan.kz/ru>
8. Medline Ultimate EBSCO
9. eBook Medical Collection EBSCO
10. Scopus - <https://www.scopus.com/>

6.Бақылау сұрақтары:

1. α және β , D-глюкопираноза, α -және β , D-галактопиранозалардың конформациялық формулаларын, аномерлер мен эпимерлерін анықтаңыз.
2. D-глюкопираноза, D-галактопиранозаның диметилсульфатпен метилиодидпен әрекеттесу реакциясын жазыңыз.
3. Глюкоза «күміс айна» реакциясына қандай функционалды тобы арқылы түседі.
4. Қандай диастереомерлерді эпимерлер деп атаймыз. D-глюкоза эпимердің құрылысын Фишер проекциясы арқылы көрсетіңіз.
5. Полисахаридтер, гомополисахаридтер және гетерополисахаридтердің анықтамасын келтіріңіз. Моносахаридтердің қандай буындарынан келесі гомополисахаридтер құрылған: амилоза, амилопектин, целлюлоза, гликоген. Декстрин, инулин және пектиндік заттар дегеніміз не ?

№ 8 Дәріс

1. Тақырыбы: Биологиялық маңызды гетероциклді қосылыстар. Нуклеин қышқылдары. ДНҚ және РНҚ.

2. Мақсаты: Гетероциклді қосылыстар, алкалоидтар, нуклеин қышқылдар құрылысы және биологиялық маңызы туралы білімді қалыптастыру.

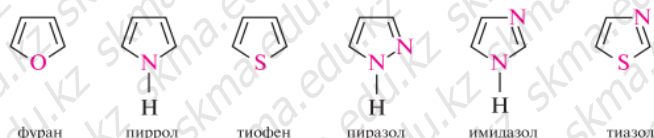
3. Дәрістердің тезистері

Гетероциклді қосылыстар – молекулалары циклді және циклде көміртек атомдарынан басқа бір немесе екі көміртек емес атомдары – гетероатомы бар заттар.

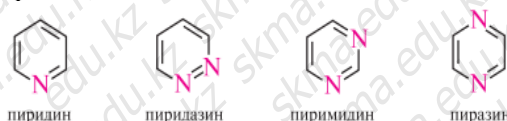
Бір және екі гетероатомды бес- және алтымүшелі гетероциклді қосылыстардың үлкен тобынан ароматтық қасиеттерге ие O, N, S гетероатомдары бар гетероциклдер қарастырылады. Бұл заттар өзінің тұрақтылығымен және химиялық қасиеттерімен көбінесе бензолды еске түсіреді және сол себепті «гетероциклді ароматты» немесе «гетероароматты қосылыстар» деген атқа ие болған.

Осы топтағы қосылыстардың маңызды өкілдеріне жатады:

➤ бесмүшелі гетероциклдер

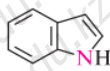

➤ алтымүшелі гетероциклдер

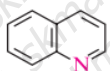

➤ конденсирленген гетероциклді жүйелер

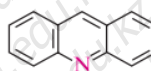
ОНТҮСТІК-ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Химиялық пәндер, биология және биохимия кафедрасы		46-11
Дәріс кешені		32 беттің 286еті

индол

хинолин

акридин

Гетероатомдарды пирролды және пиридинді атомдарға бөлу арқылы, гетероароматты қосылыстарға «***π-артық***» және «***π-жетіспейтін***» түсініктерін 1958 жылы А. Альберт енгізді.

Молекуласында гетероатом бөлінбеген электрондар жұбының доноры болып табылатын, және ароматтық циклдің көміртегі атомдарына электронды тығыздықты жоғарылататын *гетероциклдерді π-артық* деп атайды.

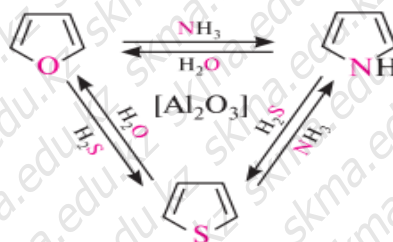
Оларға құрамында пирролды гетероатомдары бар (фуран, пиррол, тиофен және т.б.) бесмүшелі гетероциклді қосылыстар жатады.

Молекуласында гетероатом ароматтық сақинаның көміртек атомдарының электрон тығыздығын төмендететін *гетероциклдер π-жетіспейтін* деп аталады.

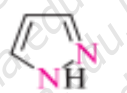
π-Жетіспейтін гетероциклді жүйелерге құрамында пиридин типті гетероатомдары бар (пиридин, пиримидин, пиазин және т.б.) гетероциклдер жатады.

Құрамында пиррол және пиридин типті азот атомы бар гетероциклді қосылыстар *амфотерлі қасиеттер* көрсетеді (пиразол, имидазол, пурин және т.б.).

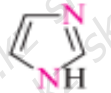
Фуранның, пирролдың және тиофеннің өзара айналуы (Юрьевтің айналу реакциясы). Фуранның, пирролдың және тиофеннің өзара айналу реакциясын 1936 жылы орыстың химик-органигі Юрий Константинович Юрьев ашты.

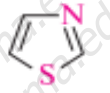
Екі гетероатомды бесмүшелі гетероциклдердің ішінде ең көп таралған маңызды өкілдері *пиразол, имидазол, тиазол, оксазол және изоксазол* болып табылады.

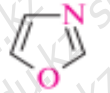
пиразол

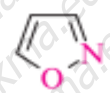
имидазол

тиазол

оксазол

изоксазол

Бұл қосылыстарда екі гетероатомның біреуі міндетті түрде азот болғандықтан олар «***азолдар***» деген атауға ие.

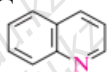
Цикл құрамында кем дегенде екі гетероатомдары бар, олардың біреуі – пиридинді азот атомы болатын, сонымен қатар азолды циклдің негізінде би- және полициклді жүйелері бар бесмүшелі гетероароматтық қосылыстарды ***азолдар*** деп атайды.

Барлық келтірілген гетероциклдер *ароматтылыққа* ие.

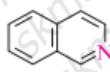
Бұл топтағы қосылыстардың басты өкілдеріне құрамында азот атомы бар гетероциклдер – *пиридин, хинолин, изохинолин, акридин*, сонымен қатар құрамында оттегі атомы бар гетероциклдер – *α-пиран және γ-пиран* жатады:

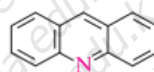
пиридин

хинолин

изохинолин

акридин

α-пиран

γ-пиран

Пиридинге тән реакцияларды шартты түрде үш топқа жіктеуге болады:

- гетероатомның қатысуымен жүретін реакциялар;
- пиридин сақинасындағы сутек атомдарының орынбасу реакциялары;

ONTÜSTİK-QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Химиялық пәндер, биология және биохимия кафедрасы	46-11	
Дәріс кешені	32 беттің 296еті	

➤ тотығу және тотықсыздану реакциялары.

Құрамында гетероатом ретінде пиридинді екі азот атомы бар алтымүшелі гетероароматтық жүйені, сонымен қатар диазин сақинасы бар би- және полициклді қосылыстарды **диазиндер** деп атайды.

Диазин үш изомер түрінде кездеседі – **пиридазин** (1,2-диазин), **пиримидин** (1,3-диазин) және **пиразин** (1,4-диазин).

Негіздік қасиет және жоғары биологиялық белсенділік танытатын құрамында азоты бар басым көпшілігі өсімдік тектес органикалық қосылыстарды **алкалоидтар** деп атайды.

"Алкалоидтың" атауы арабтың алкали "сілті" сөзінен шыққан. Химиялық құрылысы бойынша көбінесе алкалоидтар гетероциклді қосылыстар болып табылады.

Қазіргі таңда 5000-нан аса алкалоидтар бөлініп алынған. Алкалоидтарды зерттеуде атақты химиктер үлкен үлес қосты: Александр Павлович Орехов, Владимир Михайлович Родионов, Николай Алексеевич Преображенский, Александр Абрамович

Алкалоидтарды оқып үйрену ыңғайлы болу үшін оларды топтарға бөледі. Алғашқыда көптеген алкалоидтардың химиялық құрылымы анықталмаған болатын, сол себепті оларды ботаникалық белгілері бойынша жіктеді, сондықтан, алкалоидтарды қандай өсімдік түрінен алынуына байланысты бір топқа біріктірді, мысалы, көкнәр, маренді, пасленді алкалоидтары және т.б.

Қазіргі уақытта химиялық классификацияның жалпы түрі қолданылады, оның негізінде алкалоидтың құрылымына енетін гетероциклдің табиғаты жатады. Осы классификацияға сәйкес алкалоидтар келесідей негізгі топтарға жіктелінеді - пиридин және пиперидин, хиолин, изохиолин, индол, тропан, пурин және т.б. туындылары.

Ақуыздың биосинтезіне тікелей қатысатын, барлық тірі ағзаларда генетикалық ақпараттың сақталуы мен берілуін қамтамасыз ететін биополимерлерді **нуклеин қышқылдары** (полинуклеотидтер) деп атайды.

Нуклеин қышқылдары (лат. nucleus - ядро) алғашқы рет 1868ж. Швейцария химигі Иоганн Фридрих Мишер жасушаның ядросынан аңғарды. Кейінірек осы сияқты заттар жасушаның протоплазмасынан табылды.

Олар адамның, өсімдіктердің, бактериялар мен вирустардың ағзаларындағы жасушаларының құрамына енетін нуклеопротеидтер болып табылады. Нуклеин қышқылдарының мөлшері вирустардан басқа әртүрлі нуклеопротеидтерде 40-65% аралығында кездеседі.

Нуклеин қышқылдары ақуыздар тәрізді өздігінше жоғары молекулалы органикалық қосылыстар болып табылады, бірақ гидролиздену барысында α-амин қышқылдарды беретін ақуыздардан өзгешелігі нуклеин қышқылының мономер бірліктері **нуклеотидтер** болып табылады. Сондықтан, нуклеин қышқылдарын басқаша **полинуклеотидтер** деп те атайды.

Нуклеин қышқылдарының мономерлері - нуклеотидтер сонымен қатар өте күрделі құрылымға ие болады. Нуклеотидтердің гидролизі барысында көмірсу, ортофосфор қышқылы және гетероциклді негіз түзіледі.

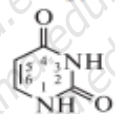
Көмірсу және гетероциклді негізден тұратын химиялық құрылымды **нуклеозид** деп аталады.

Нуклеин қышқылдарының құрамына енетін гетероциклді негіздер пурин мен пиримидиннің туындылары болып табылады. Пурин тобының негіздеріне **аденин**(A) және **гуанин**(G) жатады:

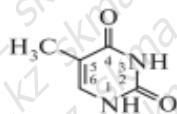

Пиримидин тобының негіздеріне **урацил**(U), **тимин**(T), **цитозин**(C) жатады:

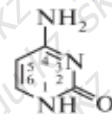
ОҢТҮСТІК-ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Химиялық пәндер, биология және биохимия кафедрасы		46-11 32 беттің 30беті

урацил (U);
2,4-диоксопиримидин

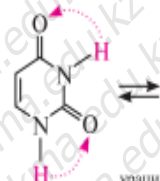

тимин (T);
5-метил-2,4-диоксопиримидин

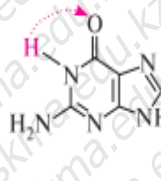

цитозин (C);
4-амино-2-оксопиримидин

ДНҚ құрамына аденин, гуанин, цитозин және тимин, ал РНҚ құрамына аденин, гуанин, цитозин және урацил енеді. Гуанин, урацил, тимин және цитозин үшін *лактам-лактимдік таутотерия* құбылысы тән:

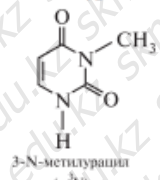

урацил

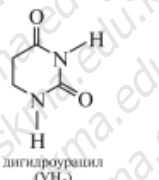

гуанин

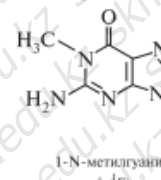
Нуклеин қышқылдарының құрамына гипоксантин, урацил мен гуаниннің метилді туындылары, урацилдің гидрленген туындылары т.б. да енуі мүмкін.

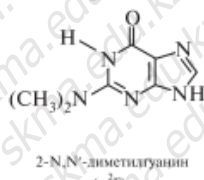
3-N-метилурацил
(mU)

дигидроурацил
(dU)

1-N-метилгуанин
(mG)

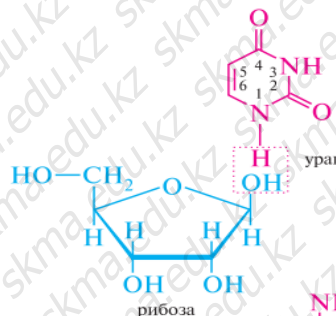

2-N,N'-диметилгуанин
(m2G)

Нуклеин қышқылдарындағы органикалық негіздер D-рибозаның немесе 2-дезоксид-рибозаның қалдығымен N-гликозидтік байланыс арқылы қосылған.

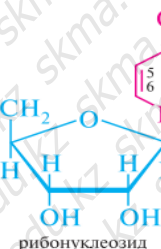
Нуклеин негіздерінің қалдықтарынан және D-рибоза немесе 2-дезоксид-рибозадан тұратын N-гликозидтерді *нуклеозидтер* деп атайды.

Көмірсу қалдығының табиғатына байланысты *рибонуклеозидтер* және *дезоксидрибонуклеозидтер* деп бөлінеді.

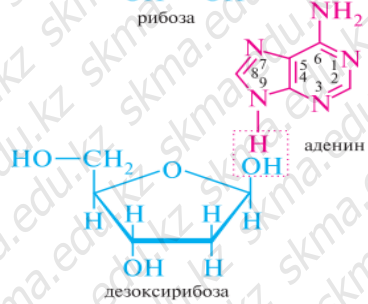

урацил

рибоза

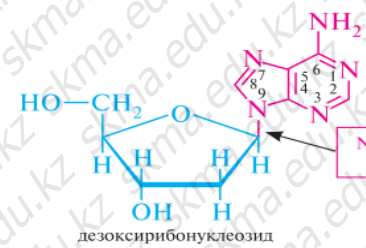

рибонуклеозид

аденин

дезоксидрибоза

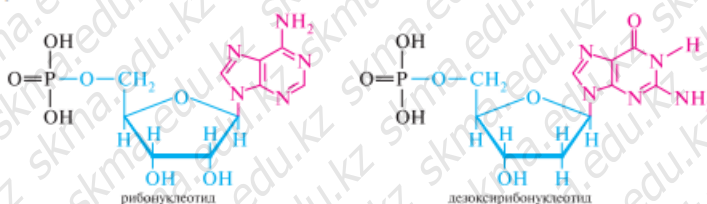

дезоксидрибонуклеозид

Нуклеозид және фосфор қышқылының қалдықтарынан тұратын нуклеин қышқылдарының құрылымдық бірліктерін *нуклеотид* деп атайды.

Пентозаның табиғатына байланысты *рибонуклеотидтерге* және *дезоксидрибонуклеотидтерге* жіктелінеді.

ОҢТҮСТІК-ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Химиялық пәндер, биология және биохимия кафедрасы		46-11
Дәріс кешені		32 беттің 316еті

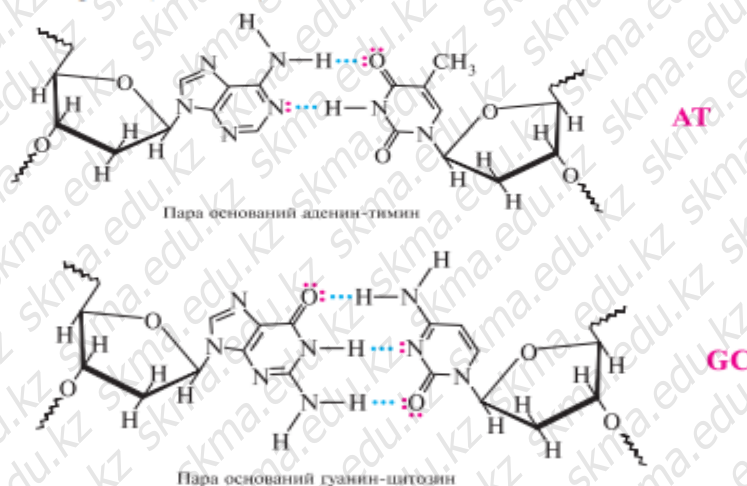
Нуклеотидтердің номенклатурасында екі тәсіл қолданылады. Бір жағынан оларды күрделі эфирлер деп, яғни монофосфаттар деп, ал екінші жағынан қышқылдар деп қарастырады.

Полинуклеотид тізбегінде нуклеотид буындарының белгілі кезекпен орналасуын **нуклеин қышқылдарының біріншілік құрылымы** деп атайды.

Молекуладағы полинуклеотид тізбектерінің кеңістіктегі бағдарлануын **нуклеин қышқылдарының екіншілік құрылымы** деп атайды.

ДНҚ-ның екіншілік құрылымын қос орам (спираль) түрінде алғашқы рет сипаттаған американың биохимигі Джеймс Уотсон және ағылшын биохимигі Френсис Крик (1953 ж.) болды.

ДНҚ-ның қос орамның паралель тармақтарының пиримидиндік және пуриндік нуклеин қышқылдары арасында сутектік байланыстар пайда болады: Аденин тиминмен байланысады, гуанин цитозинмен. Сондықтан оларды комплементарлық жұптар деп атайды:

4. Иллюстрациялық мәліметтер: мультимедиа көмегімен презентация түрінде берілген, сомен қатар дәріс кезінде таблицалар қолданылады.

5. Әдебиет:

Қазақ тілінде

Негізгі:

1. Қ. Н. Дәуренбеков, Қ. М. Серімбетова, А. Ш. Өмірқұлов Химия : оқу құралы/. - Шымкент: Әлем баспаханасы, 2019. - 272 бет.
2. Химия: оқу құралы / Қ. Н. Дәуренбеков, Қ. М. Серімбетова, А. Ш. Өмірқұлов. - Алматы: ЭСПИ, 2023. - 304 бет.
3. Органикалық химия. Т. 1: оқу / Қ. Н. Дәуренбеков. - Алматы: жаңа кітап, 2022. - 320 бет. с. (Шифр 547/Д 22-174053)
4. Органикалық химия. Т. 2: оқу / Қ. Н. Дәуренбеков. - Алматы: жаңа кітап, 2022. - 388 бет. с. (Шифр 547/Д 22-897971)

Қосымша:

1. Тюкавкина Н. А., Бауков Ю. И., Зурабян С. Е., қазақ тіліне аударған ж/е жауапты редакторлары С. Т. Сейтембетов. Биоорганикалық химия: оқу / - М: ГЕОТАР – Медиа, 2014. - 400 б.

ONTÜSTİK-QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Химиялық пәндер, биология және биохимия кафедрасы		46-11
Дәріс кешені		32 беттің 326еті

2. Патсаев Ә. Қ. Химия пәні бойынша тестілері. 1-бөлім. Бейорганикалық, физколлоидтық химия пәні бойынша тестілері. II-бөлім. Биорганикалық химия пән бойынша тестілер: тестілер. - Шымкент: Б. ж., 2010.

Орыс тілінде

Негізгі:

1. Зурабян, С. Е. Органикалық химия [Мәтін]: оқу. үшін бал. жоғары оқу орындары/ с. Э. Зурабян, А.П. Луизин; ред. Н.А. Тукавкина. - М.: GEOTAR-Media, 2013. - 384 б.: Иль
2. Зурабян С. Е. Органикалық химия . Оқулық, М: ГЕОТАР-Медиа, 2014

қосымша:

1. Патсаев А. К. "Көмірсутектердің функционалды туындылары" [Мәтін] : оқу құрал / А.К. Патсаев ; ҚР Денсаулық сақтау министрлігі. - Алматы: Эверо, 2014. - 404 с

Ағылшын тілінде

1. Azimbayeva, G. T. Organic chemistry : textbook / G. T. Azimbayeva. - Almaty : [s. n.], 2016. - 313 p.
2. Tukibayeva, A. Chemistry of functional derivatives of organic molecules [: study book. - Almaty : "Evero" , 2015. - 180 p.

Электрондық ресурстар:

1. Электронная библиотека ЮКМА - <https://e-lib.skma.edu.kz/genres>
2. Республиканская межвузовская электронная библиотека (РМЭБ) – <http://rmebrk.kz/>
3. Цифровая библиотека «Акнурпресс» - <https://www.aknurpress.kz/>
4. Электронная библиотека «Эпиграф» - <http://www.elib.kz/>
5. Эпиграф - портал мультимедийных учебников <https://mbook.kz/ru/index/>
6. ЭБС IPR SMART <https://www.iprbookshop.ru/auth>
7. информационно-правовая система «Заң» - <https://zan.kz/ru>
8. Medline Ultimate EBSCO
9. eBook Medical Collection EBSCO
10. Scopus - <https://www.scopus.com/>

6. Бақылау сұрақтары:

1. Пиррол, фуран, тиофен бесмүшелі гетероциклдердің ароматтылық қасиеттеріне түсініктеме беріңіз.
2. Ацидофобты қасиет дегеніміз не? Ацидофобияны көрсететін гетероциклдерді атаңыз.
3. Фуран, индолды нитрлеу, сульфирлеу реакциясының схемасын жазыңыз.
4. Пиразолон –5-тің таутомерлі түрлерін жазыңыз. Пиразолон-5 құрылымынан тұратын дәрілік препараттарды атаңыз.
5. Пиридин мен бензолдың құрылысындағы және қасиетіндегі ұқсастықтары мен айырмашылықтарын көрсетіңіз.
6. Нуклеин қышқылдарының құрылымдық құрамдас бөліктерінің формуласын атаңыз және жазыңыз.
7. Нуклеин қышқылдарының алғашқы құрылымын көрсетіңіз. Олардың гидролизіне түсініктеме беріңіз.
8. Нуклеин қышқылдарының екінші реттік формулаларын жазыңыз. Қос спиралдағы полинуклеотидтік тізбектердің комплементарлығын түсіндіріңіз.
9. Биохимиялық процестердегі нуклеотидті полифосфаттардың биологиялық рөлін түсіндіріңіз.